

Els Arxius de Protocols, font per a la Història Moderna

Laureà Pagarolas i Sabaté

1 Introducció

Abans d'endinsar-nos en l'anàlisi concreta de les diverses possibilitats d'investigació que ofereixen les riques i abundoses sèries documentals dels arxius de protocols, crec que és imprescindible el fer unes anotacions introductòries a tres nivells.

El primer, *institucional*, sobre la significació del notariat català, el seu fort arrelament al país, i la transcendència històrica de la ingent documentació que ha generat en el decurs de gairebé vuit segles d'existència.

El segon, *arxivístic*, sobre el sistema d'arxius de protocols del país, per tal que, en un moment donat, en iniciar una determinada recerca o investigació històrica, sapiguem a quin centre documental hem d'adreçar-nos.

El tercer, *diplomàtic*, sobre les diverses redaccions de l'escriptura i les diferents sèries dels llibres notariais catalans, perquè sapiguem demanar a l'arxiver el protocol que realment ens interessa i no busquem, per exemple, inventaris als manuals comuns, quan el notari disposa de llibres especial.

Pel que pertoca al primer, de fet, es troba molt arrelada en la nostra llengua l'expressió secular «anar a cal notari». Ben mirat, tots hem passat ja o passarem, en el decurs de la nostra vida, per una notaria. I aquesta vinculació entre notari i poble era, sens dubte, encara més estreta en temps pretèrits.

A diferència, per exemple, d'altres institucions, com la judicatura, la notarial no ha estat mai d'ús exclusiu de les classes altes i dominants. Els notaris han restat sempre molt vinculats a la vida quotidiana de la gent i del poble, dels rics i dels pobres, alhora que la seva acció ha arribat fins a l'indret més petit i allunyat del país, i fins al negoci jurídic més insignificant.¹

Sobretot als medis rurals, fora del cercle familiar, realment ampli, només el capellà de la parròquia gaudia de la mateixa autoritat moral que el notari.

Així, capellà i notari, religió i llei, esdevenien els dos puntals aparellats de l'estructura familiar catalana, puntals que, cal recordar-ho, podien recaure en una mateixa persona: el capellà que feia de notari.²

I d'aquí arrela, precisament, la transcendència de la documentació notarial, perquè reflecteix millor que cap altra la «vida», en sentit ampli, d'una comunitat. I perquè no existeix cap altra sèrie documental tan rica com la de protocols, amb un ventall de tipologia documental certament divers i significatiu, amb importants col·leccions de registres conservades des de mitjan segle XV fins als nostres dies i amb milers de volums escampats per tot arreu, la xifra total dels quals s'apropa, al nostre país, als 200.000 llibres notals i protocols.

Quant al seu valor històric, no es pot afirmar amb justícia que la documentació notarial hagi estat un descobriment de les darreres dècades. Ja són centenaris els primers treballs, sobretot d'història local, o els estudis de temes ben concrets, els autors dels quals espigolaven els protocols, amb buidatges ocasionals i aïllats, a la recerca només d'aquells instruments més brillants que per la seva singularitat servien per a formar un treball; o bé aplegaven escriptures que completaven documentació emanada d'institucions considerades aleshores més principals.³

Tammateix, el cert és que, el darrer quart de segle, els fons de protocols han superat el caràcter de font secundària i han esdevingut material de primera línia dins un nou caire de la història, en el qual excel·leixen els aspectes socio-econòmics, artístics, culturals i de la vida quotidiana de les col·lectivitats. I això gràcies, sobretot, a la utilització en massa dels grans fons documentals existents, sistema que ha esdevingut necessari.

Les principals característiques de les sèries notariales són, doncs, el fet d'ésser una documentació «no brillant», però que reflecteix millor que cap altra la vida del segle, i que, malgrat de vegades la seva complexitat, forneix material per a qualsevol aspecte històric.

I, alhora, que, per tal de treure'n profit, la seva utilització comporta la revisió sistemàtica d'un ventall realment ampli d'aquesta enorme massa de registres notals. Aquest caire massiu permet la quantificació i seriació de les dades, amb les possibles comparacions d'espai i temps, i implica el tractament estadístic, amb la pràctica de diferents mètodes de sondeig: per notaris, per anys, per sistemes aleatoris, etc.⁴

Quant al segon nivell introductori, l'*arxivístic*, cal dir que la creació dels arxius de protocols arrela a Catalunya, com a la resta de l'Estat, en la promulgació de la Llei Orgànica del Notariat del 1862 —data clau del naixement del notariat modern— i en els reglaments i els decrets complementaris posteriors, especialment el del 1869. Per tant, la seva formació és molt posterior al naixement de la institució que generà la documentació, els segles XII i XIII.

Aquesta normativa tardana, quant a la formació dels arxius, ha determinat que molts dels protocols antics s'hagin perdut i que, ben sovint, ens hagin arribat en un deficient estat de conservació, atacats, sobretot, per la humitat i els insectes.

La legislació vigent de les Seccions Històriques —centenàries i lliurement consultables pels investigadors— la constitueix el decret interministerial de 2 de març del 1945. Elaborat a proposta del Col·legi de Notaris de Barcelona, significava l'abandó de tota reglamentació massa rígida i procurava de posar fi a la lluita entre les institucions estatals i la notarial pel control d'aquests arxius.⁵

Abundant en la idea que la unitat bàsica d'estructuració és el districte notarial, que el districte notarial es correspon amb el partit judicial i que a cada cap de districte o partit hi ha d'haver un arxiu, determina tres classe de Seccions Històriques d'arxius de protocols:

a) En els Col·legis de Notaris, a càrrec dels mateixos notaris. Aquest és el cas de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, el qual, amb 55.000 volums, 1600 i 5800 metres lineals de prestatgeria, esdevé el primer fons de protocols de l'Estat, seguit a distància pel de València i el de Madrid, i comparable al de Gènova, potser el primer del món.

b) En els Arxius Històrics Provincials, no compresos en l'apartat anterior. És el cas, per al nostre país, de Tarragona, Girona i Lleida.

c) En els Arxius de Districte Notarial restants, a càrrec del notari-arxiver corresponent i assimilables, en tot cas, a la xarxa d'arxius de l'administració autonòmica i local. La situació actual d'aquests arxius de districte és ben diversa. Quant als fons, alguns són realment rics, com el de Vic, Puigcerdà, Arenys de Mar, Manresa, Sabadell, Terrassa, Vilafranca del Penedès o Cervera. D'altres foren cremats durant la darrera guerra civil i els seus fons són avui ben reduïts, com els de Granollers, les Borges Blanques, Solsona, la Seu o Viella.

Tammateix, per circumstàncies ben diverses, la legislació del 1945 no s'ha acomplert en tots els casos, tot i que el Principat esdevé un model de bona organització i funcionament dels arxius de protocols, si els comparem amb els de la resta de l'Estat.

Així, alguns manuals de notaris barcelonins es troben repartits entre diversos centres documentals de la ciutat.⁶ I molts protocols de diferents districtes notariais romanen encara avui al corresponent Arxiu Històric Provincial, després que hi passessin durant la Guerra Civil del 1936 per raons de seguretat.

Resumint, doncs, quan tractem de localitzar un document, a part de conèixer el nom del notari que l'autoritza, hem de veure a quin districte notarial o partit judicial pertany el municipi on es va atorgar l'escriptura i acudir al cap o capital que li pertoqui. En el seu defecte, recordem que es pot trobar a l'Arxiu Històric Provincial corresponent, on va passar el 1936-1939.

Respecte del tercer nivell introductori, el diplomàtic, cal que l'investigador sàpiga que el protocol únic, que conté les matrius de les escriptures autoritzades per un notari ordenades cronològicament, no apareix fins al segle XIX. Per tant, per a èpoques anteriors, ha de tenir en compte dues coses: que pot trobar fins a dos o tres exemplars del mateix document,

en diferents estadis de confecció; i, d'altra banda, que existeixen manuals comuns i llibres especials.

Quant a la primera consideració, cal saber que el notari, seguint pràctiques medievals, feia primer un esbós o minuta del contracte en un paper solt o bé en uns quaderns, que després relligava formant uns volums, generalment petits i gruixuts, en octau. Aquests llibres eren el esborranys i contenien, doncs, la primera redacció de l'instrument.

Després, el notari passava aquests contractes o actes amb lletra més acurada i, sovint, en forma més extensa a volums en foli, dits manuals o llibres. Aquests contenien la segona redacció de l'instrument, i era d'on el notari o els seus successors extreien les còpies.⁸

Quant a la segona consideració, cal dir que, segons la ubicació i l'activitat de la notaria, les diferents escriptures eren agrupades per matèries. Hi havia, primer, els manuals o llibres comuns, que contenien la documentació més general. Després venien els llibres especials, que podien ésser de vendes, procuracions, assegurances, capítols matrimonials i societats, testaments, inventaris i encants, i capbreus.

En alguns casos hi havia, així mateix, llibres especials de nòlits, de rebuts i vendes de censals de diferents municipis, de contractes de senyors laics o eclesiàstics i, finalment, d'actes i contractes de confraries i gremis.

El segle XVIII, aquesta divisió per matèries es regularitza força i es redueix, pràcticament, a: manuals comuns, capítols i societats, testaments, inventaris i encants, capbreus i llibres especials de confraries i gremis. Recordem, també, els llibres de rúbrica o índex general, que contenen la relació de tots els instruments autoritzats pel notari i que, per tant, esdevenen d'enorme utilitat a l'investigador.

En un altre ordre, també cal que anotem el caire de simples registres o llibres de notes que tenien els protocols, fins al Reial Despatx del 1736 i les Reials Ordenances del 1755. Amb aquestes disposicions, s'adoptà el sistema castellà, amb l'obligatorietat de l'ús del paper segellat, la inserció literal i sense etceteracions de les escriptures en els protocols i les subscripcions i validacions per part dels atorgants, testimonis i notari.

Abans del segle XVIII, doncs, els llibres són simples registres —amb la seguretat jurídica que derivava de l'evolució medieval del document, recollida pels glossadors—, mentre que l'original és la carta, en pergami, que es lliura a l'interessat. Després de les disposicions borbòniques, per contra, el protocol recull les matrius original, i a l'interessat se li dona una còpia simple en paper, per bé que amb totes les garanties d'autenticitat i el valor d'escriptura pública.

Com ja he dit, al final del segle XVIII i començament del XIX, es generalitza el protocol únic. Per a l'investigador, la dificultat que prodria suposar la supressió de la divisió de llibres per matèries queda compensada, parcialment, per l'existència d'uns bons índexs a cada protocol, amb el nom de les persones contractants ordenades alfabèticament, el tipus de contracte realitzat i el número de la pàgina on es troba.

De fet, els índexs són ja usuals i correctes el segle XVIII, després de les resolucions borbòniques. I això és un dels elements que contribueix que el

set-cents sigui un segle fàcil d'estudiar, almenys des del punt de mira arxivístic i diplomàtic, ja que ofereix documentació rica i abundant, però alhora controlable; ben conservada, lluny de les tintes ferrogàliques del barroc, que oxidaven i foradaven el paper; amb un ús generalitzat del català, sobretot en la documentació privada, restant el llatí només per als encapçalaments i els documents més formulistes.

I tot això, juntament amb els nous corrents historiogràfics dels darrers anys, ha facilitat l'«explosió» d'estudis sobre aquesta centúria, per bé que ara sembli que es vol desvetllar l'Alta Edat Moderna.

Anotem, en darrer lloc, per tal d'evitar unes confusions que es donen molt sovint, una qüestió puntual: el índex corresponen a anys i no a volums. Per tant si un volum conté diversos anys, cal cercar els diferents índexs a l'inici de cada any, a l'interior del volum, i no només al seu començament. En aquests casos, les numeracions dels folis també són independents per a cada any.

És realment difícil d'assajar una classificació temàtica que abrasi totes les possibilitats d'investigació que ofereixen els protocols notariais i que sigui realment vàlida. Qualsevol intent serà, sens dubte, parcial i aproximatiu i, alhora, opinable. Perquè és un fet que la documentació generada pel notari, en abastar el negoci jurídic més intrascendent i arribar fins a l'indret més allunyat, ofereix unes possibilitats increïblement diverses, des de l'estudi de la burgesia o la industrialització fins al mateix grau d'analfabetisme de la població, sense límits possibles.

Potser seria més fàcil fer una sumària descripció jurídica de la diferent tipologia documental, i l'aprofitament que pot tenir per als diversos aspectes històrics. Ara bé, resultaria menys pedagògic. Per això he intentat conformar uns grups amplis d'estudi, tot i que amb la plena consciència que mai no seran exhaustius i que presenten molts punts d'interrelació.

Així, he creat cinc àrees temàtiques:

- Terra i propietat
- Artesanat i indústria
- Comerç i marina
- Família i societat i
- Cultura, art i religió.⁹

2. Terra i propietat

La terra, a l'època moderna, segueix essent l'element essencial de la vida econòmica del país, que mobilitza les principals forces productives, abraça el conjunt social i determina, al capdavant, la conjuntura, d'acord amb la producció.

Junt a d'altres fonts —parroquials, fiscals, senyorials, eclesiàstiques—, la notarial és la més quantiosa, globalitzadora i rica. La ingent quantitat d'estudis realitzats, des de les grans tesis franceses d'història rural fins als

nombrosos treballs menors estrangers i nacionals, sobretot el darrer mig segle, així ens ho demostren.

Aquests estudis s'han adreçat, principalment, cap a les anàlisis d'estructura de la propietat rural i urbana; la precarietat de les explotacions familiars camperoles; la debilitat e inseguretat econòmica dels pagesos; les causes i els efectes de l'endeutament pagès i de les crisis agràries; les transferències de la propietat, en profit de la burgesia urbana expropiadora; l'estratigrafia interna de la societat camperola i caràcters de la sociabilitat rural; els nivells de vida, producció i riquesa; l'evolució de les rendes de la terra; les tècniques agràries i l'instrumental de cultiu, etc.¹¹

Qualsevol protocol, tant de la zona urbana com rural, però més especialment, és clar, els de comarques, que ofereixen una major localització de contractes, permeten de fer estudis sobre aquestes qüestions. Com a documentació més específica, assenyalem els capbreus, els contractes de compra-venda, els establiments emfitèutics, els arrendaments, els censals i violaris, els inventaris de finques rústegues, els capítols matrimonials i els testaments dels pagesos.

Analitzem, en primer lloc, els documents que més excel·leixen per a l'estudi de l'estructura i divisió de la propietat, els capbreus.

Els *capbreus* eren els documents o manuals en els quals s'anotaven les confessions o reconeixements fets pels emfiteutes als senyors directes, per tal de conservar memòria o prova subsidiària dels drets dominicals. L'emfiteuta, que té el domini útil de determinats béns immobles, reconeix els drets del senyor directe sobre els mateixos. Amb aquest acte el senyor es garanteix, alhora, la conservació dels drets dominicals i una renovació del domini, sense necessitat d'altra justificació.¹²

Aquestes relacions es feien, generalment, per evitar prescripcions, sobretot quan hi havia canvi de senyoria, o per acreditar el senyor directe la subsistència dels seus drets —prestacions en moneda o en espècie, liquidació de censos endarrerits, reconeixement de deutes, règim d'amortització...—, i esbrinar, al capdavant, si hi havia hagut transmissions que haguessin de pagar lluíme.

Els capbreus se solen conservar entre les sèries de protocols notariais, per tal com l'escrivà acostumava a ésser un notari públic. Formen protocol a part i són molt nombrosos en els segles XVI i XVII, i una mica menys en el XVIII. Per la seva banda, els capbreus decretats a favor del reial patrimoni eren enregistrats per la Batllia General.

N'hi ha molts de béns que sustentaven diversos beneficis, càrrecs o senyories eclesiàstics —mitra, capítol, dignitats, monestirs, parròquies, capellans...—, així com també dels senyories baronials —membres de la noblesa o ciutadans propietaris de senyories rurals—. Aquesta diversitat augmenta les seves possibilitats d'aprofitament.

Podem distingir dues grans classes de capbreus, per be que no presenten gaires diferències, sobretot en el capítol principal de les confessions dels emfiteutes:

a) Els de senyoria i rendes, és a dir, els capbreus encapçalats per una sèrie de drets senyorials i obligacions comuns a tots els vassalls. Acostumen a donar-se quan la senyoria engloba tot un poble o zona determinada.

b) Els capbreus només de rendes, que són potser els més nombrosos. Són més aviat demostratius de les rendes d'un senyor i, en senyories eclesiàstiques, d'una dignitat (abat, sagristà...) o institució (hospital, altar) amb rendes particulars dins el conjunt.¹³

Després dels documents inicials —manifestació de la voluntat de capbrevar, nomenament de procurador, creació de jutge i notari, crida pública i confessió general que fa la Univesritat—, següeixen les confessions dels particulars i habitants del lloc, confessions que esdevenen la part més important i pròpia del capbreu.

Hi consten: els prenom i cognoms dels emfiteutes, el terme i la diòcesi, la relació dels béns afectats, la seva situació, superfície i afrontacions exactes, els cultius als quals es dediquen, l'origen de la titularitat —compra, herència...—, i els drets dominicals —prestacions en moneda o en espècie, pagament de lluïsmes, reconeixement de deutes, règim d'amortització, etc.

Esquemàticament, els principals aspectes per als quals ens poden servir són: l'estructura i la divisió de la propietat; l'increment o disminució de la superfície conreada; els diferents conreus; la parcel·lació; l'empresa familiar i les seves variacions —herències, compres, vendes, endeutaments i els moviments globals d'aquests fenòmens d'acord amb la conjuntura—; aspectes demogràfics i socials —creixement de la població, extinció de famílies, pubillatge, concentració d'herències, etc.¹⁴

Cal fer menció a part del seu interès per la Onomàstica, ja que els capbreus ens permeten arribar, de vegades, a la reconstrucció completa de la toponímia menor d'un lloc: noms dels propietaris, de les partides on es troben, delimitacions ben precises, noms de camins, torrents, masos, etc.¹⁵

Interès ben especial tenen els capbreus que correponen a senyories de poblacions senceres, on la totalitat o gairebé la totalitat dels propietaris de les terres del terme estiguin obligats a capbrevar. Aleshores, ens podem fer una idea força exacta de la població, terres, conreus, condicions d'explotació, prestacions i censos que es pagaven. I encara millor si localitzem capbreus d'una determinada població, efectuats en un període de no més de quaranta o cinquanta anys, que ens poden donar informació, generació rera generació, de molts aspectes de la societat agrària tradicional.

Tanmateix, metodològicament, també presenten alguns problemes, ja que no sempre és fàcil de trobar capbreus de períodes curts, que ens permetin seguir la vida d'un poble. Com tampoc no resulta fàcil restablir les famílies i, per tant, les unitats d'explotació, atès que, per una banda, els cognoms es repeteixen bastant en famílies diferents, mentre que, per l'altra, sovintja el pubillatge i el canvi de nom en una mateixa casa.

En un segon ordre, cal situar aquells documents que ens ajuden a estudiar la possessió i el moviment de la propietat: els *contractes de compra-venda* i les *permutes*.

En el món rural, la propietat de la terra és un fenomen essencial. I estudiar qui posseeix aquest mitjà de producció fonamental és determinar el

joc de les forces socials. Hi ha altra documentació de tipus senyorial o fiscal, que permet, en un lloc i en un moment determinat, analitzar la repartició de la propietat entre els grups socials. Però si ens preguntem què es ven, qui ven, qui compra, en quina quantitat, a quin preu, a quin ritme, sota quina conjuntura, aleshores els contractes notariais esdevenen fonamentals.

El volum global de transaccions és un indicador de la mobilitat de les terres. Una acceleració sobtada denota un període de dificultats camperoles i una voluntat d'esmerç per part d'altres grups socials. A més, el preu de la terra és important, sobretot en relació amb altres variants econòmiques, com la producció, població, preus o salaris. Tammateix, les compra-ventes ens proporcionen altres notícies, com la sociologia de compradors i venedors; l'extensió, situació i conreus de les parcel·les venudes; el règim de propietat; les causes i efectes de les compra-ventes; les formes de pagament, etc. Al capdavall, permeten observar el fenomen de les expropiacions de la petita propietat camperola en benefici de la burgesia rural i urbana, amb major incidència després de cada període de dificultats agràries, i seguir la constitució de veritables dominis de nova creació, nascuts de l'esmerç de capitals de procedència burgesa i mercantil.¹⁶

En tercer lloc, disposem dels *contractes de conreu*, en sentit ampli, amb totes les variants que es donen, en el temps i l'espai, per al cas català: establiments emfitèutics i rabassa morta, d'una banda, i parceria i masoveria, de l'altra, a part de l'arrendament propi, tots ells carregats d'un fort component jurídic, en el qual no ens pertoca, ara, d'aprofundir.¹⁷

Com ens recorda el professor Antonio Eiras, a través d'aquests contractes, que permeten l'accés a la propietat, es poden estudiar les tècniques agràries; el règim de guaret i les roturacions; el cicle dels treballs i tasques sobre les fulles de cultiu; les obligacions imposades a arrendataris i parciers en matèria de tancaments, recs i plantacions. També serveixen per a seguir el moviment roturador dels erms i terres marginals en els períodes d'expansió demogràfica, el moviment de la renda i el seu encariment en les èpoques de demanda de terres, així com les impositcions suplementàries per als camperols.

Finalment, cal anotar com els grans arrendaments han permès d'observar l'existència de minories d'arrendataris de grans explotacions per al mercat, una mena de burgesia rural de l'Antic Règim o d'empresaris de cultius, orientats devers la venda dels seus excedents. Aquesta burgesia rural esdevindria la propietària de la terra, a partir de les transformacions revolucionàries de finals del segle XVIII i en el transcurs del XIX.¹⁸

En un quart ordre, podem situar aquells documents que ens serveixen, entre d'altres coses, per traslluir una qüestió que s'imposa en la recent historiografia. Ens referim als *censals* i *violaris*, els *debtors* i les *ventes a carta de gràcia*, excel·lents per a l'anàlisi del crèdit, la conjuntura i la situació econòmica general i, sobretot, molt vinculats a la història agrària, motiu pel qual ens incloem en aquest apartat.

El censal, dret a cobrar una pensió anyal com a contrapartida d'un capital donat, no és més que un préstec legal, sancionat públicament per notari, pel

qual es paguen uns interessos anuals i que es contracta sota la hipoteca de tots el béns o d'alguna finca en particular.¹⁹

La filosofia de l'Església no permetia el préstec usurari ni l'interès. Per això es recorre a aquest sistema amagat: qui deixa els diners «compra» el dret a cobrar un interès, que s'anomena «pensió». La creació del censal es diu «encarregació», i el retorn del capital prestat «redempció», «lluïme» o «quitació». En termes actuals, equivaldria a una mena d'emissió de deute públic, devers el qual es canalitzen quantitats importants de capital, sobretot dels elements burgesos enriquits.

Recorren al censal, no solament els particulars, sinó també els municipis, els barons o la mateixa Generalitat. Per contra, quan hi han de recórrer els elements més febles, per sortir de les dificultats en un moment determinat — un any de males collites, pagament de dots, legítimes o llegats testamentaris—, aleshores és obvi que el pagament de la pensió anyal del censal aboca a l'endeutament i, fins i tot, a la pèrdua de propietat.

El censal era redimible, però també es podia pactar com a irredimible i, en aquest cas, rebia el nom de «censal mort». Al seu costat, existia el «violari», que era un censal amb la particularitat que s'extingia l'obligació un cop transcorregudes una o dues vides. Com a contrapartida a aquesta durada més curta, l'interès era gairebé del triple (del 5% del censal al 15% del violari).

El debitori, per la seva banda, no feia constar l'interès, perquè el prestador el retirava del capital a l'acte de lliurament dels diners. El signant es reconeixia deutor d'una quantitat determinada a una altra persona i es comprometia a retornar-la en un termini que, a diferència dels censals, era fix i molt curt.

Finalment, la venda a carta de gràcia no era més que una compra-venda amb dret de retracte: el venedor, la persona endeutada, podia recobrar la cosa venuda retornant al comprador la suma pagada. Se la coneixia com a «empenyorament», ja que darrera de la venda s'amagava un contracte usurari, car l'interès arrelava en el mateix preu de la venda, molt inferior al del mercat. La propietat rebuda pel prestamista estava intencionadament infravalorada, alhora que guardava relació amb el préstec anterior, de manera que la diferència permetia multiplicar els guanys i rescabalar-se d'endeutaments.²⁰

Tots aquests contractes són molt freqüents en els protocols notariais i ens permeten estudiar els problemes de l'endeutament pagès de l'Antic Règim, l'expropiació per deutes de la petita propietat camperola, així com les desviacions de capitals paràsits, burgesos o d'altres procedències, cap al còmode refugi del préstec a interès fixe, la qual cosa permet d'observar una tendència generalitzada vers la renda com a ideal, no privatiu de l'Espanya de l'Antic Règim.²¹

En un darrer grup, incloem la documentació de tipus privat: els capítols matrimonials, els testaments i els inventaris, que ens connecten ja amb la història social i dels quals ens ocuparem amb major profusió en altres apartats. Els inventaris descriuen la fortuna immoble global, inclosos deutes i rendes. A més, detallen, fil per randa, els béns i els objectes que deixa el difunt. A través d'ells, ens podem apropar a la societat camperola i conèixer

propietats, caps de bestiar, utillatge, reserves de grans i aliments, cases, habitacions, mobiliari, estris domèstics, robes, és a dir, la cultura material, els nivells de vida i riquesa, el confort domèstic dels pagesos. I, també, la permanència o renovació de les tècniques agràries baix-medievals i el ritme anual de tasques agrícoles i collites.

Així mateix, els capítols i testaments ens permeten de dibuixar una geografia social diferenciada, la mentalitat del món rural, el seu grau de cultura i alfabetització. I, sobretot, d'estudiar la pervivència de les institucions típiques catalanes de l'hereu, la pubilla i el cabaler o fadristem, associats a la idea de la transmissió unitària del patrimoni familiar, que beneficiarà, al capdavant, el país, en evitar la divisió de les unitats de producció i en facilitar la canalització d'esforços humans devers l'artesanat i el comerç, per part de cabalers que cercaben fortuna a les ciutats.²²

3. Artesanat i indústria

Les activitats artesanals i la proto-indústria, al nostre país, presenten força deficiències quant a la historiografia. No ha estat aquest un dels camps preferents dels investigadors, tot i la seva directa relació amb l'anomenada decadència del segle XVII, amb la intervenció dels estrangers en el món econòmic de la península, i la contribució d'aquest sector al desvetllament de les estructures econòmiques catalanes, d'ençà del segle XVIII. Altres vessants, principalment el començament, han atret més els historiadors.

De fet, manquen estudis sobre les tècniques artesanals, l'organització corporativa, els capitals, la producció, el consum, els preus, les pràctiques empresarials o les inversions industrials. Tanmateix, veim com algunes memòries de llicenciatura presentades els darrers anys a les nostres facultats apunten vers aquesta direcció, ja iniciada fa alguns anys, per bé que de forma singular, per alguns professors.²³

D'altra banda, la utilització dels protocols notariais ha estat, així mateix, força negligida. Hom ha preferit altres tipus documentals més accessibles, com les ordenances gremials, els fons municipals i la documentació oficial, en part ja publicada. No obstant això, sobra recordar que, per a molts aspectes, les minuts notariais esdevenen fonamentals i exclusives. Són especialment útils els manuals comuns, amb tota la tipologia diversa de contractes que contenen, amb menció concreta dels referents a societats; els llibres especials de gremis i els protocols de tipologia privada.

Als *manuals comuns* es poden, fàcilment, estudiar aspectes de la condició social i de les tècniques dels artesans de l'Edat Moderna, amb la diversitat i àmplia gamma de contractes que abracen, des dels contractes d'aprenentatge a les constitucions de societats.

En primer lloc, els *contractes d'aprenentatge i de treball*, que ens il·lustren sobre la condició dels assalariats i aprenents: la identitat del contractant i aprenent —nom, filiació, origen, edat—; el temps i durada de l'aprenentatge; el nom i ofici del mestre; la finalitat del pacte d'aprendre i servir; les

promeses del contractant d'obeir el mestre i viure amb ell; els compromisos del mestre d'ensenyar bé l'ofici, alimentar l'aprenent, donar-li vestit, cuidar-lo, pagar-lo i proporcionar-li els estris necessaris, etc.²⁴

Després disposem dels *contractes d'obres*, arquitectòniques, escultòriques o pictòriques, que tenen un múltiple interès: l'estudi de les tècniques artesanals, el coneixement dels guanys que els diferents tipus de feina podien proporcionar i, sobretot, l'interès específic per a cada branca de la història de l'art.

Recordem que aquests contractes són fonamentals, ja que hi consta la descripció del tipus d'obra a fer —església, retaule, estàtua, peça d'orfebreria—, fàcilment identificable, si s'ha conservat; els noms dels encomanadors —persones o institucions—; els noms dels artistes, la qual cosa permet d'identificar l'autoria de moltes peces que romandrien anònimes; els elements materials a emprar, amb el que això suposa d'aproximació al coneixement, per exemple, dels sistemes de producció; el preu a cobrar per diferents interventors en l'obra, etc.

A més, alguns d'aquests contractes s'acompanyen de plànols, plantes o alçats, la qual cosa rebla el seu interès, sobretot en aquells casos en què els edificis han estat enderrocats o les obres s'han perdut i no en restaria altra memòria.²⁵

Tot el que acabem d'exposar és igualment aplicable als contractes d'impressors, que, juntament amb els inventaris de llibreters, ens poden donar també molta llum sobre el desenvolupament de la impremta i de la llibreria al nostre país.²⁶

Així mateix, cal dir que la història d'alguns sectors de la indústria catalana, des dels seus orígens fins al moment de la revolució industrial, han pogut ésser coneguts gràcies a les dades fornides, en una proporció molt elevada, pels contractes notariais. Destaquem, per exemple, la construcció de vaixells, almenys fins al segle XVIII, en què ja disposem dels protocols especials de l'Escrivania de Marina, els quals ens informen de manera més continuada; la història del paper, dels molins o de les fargues, etc.²⁷

Els orígens de la industrialització moderna a Catalunya també poden ésser estudiats a través dels protocols notariais, especialment mitjançant les constitucions de societats. Fins avui, el sector més treballat ha estat el textíl, d'altra banda el més transcendent en el desplegament industrial i econòmic del país. És un fet que el segle XVIII apareix la manufactura com a forma de producció distinta a l'artesanat urbà tradicional i basada en l'ús d'una important massa obrera. Ja al segle XIX, es produirà la mecanització i la creació de la moderna indústria.

Les notícies de formació de les diferents societats industrials es poden trobar als Oficis d'Hipoteques, creats el 1768 i transformats, el 1861, en el Registre d'Hipoteques actual, que constitueix un veritable índex dels protocols, ja que remet al notari que autoritzà la constitució de la societat.²⁸

Aquesta documentació és bàsica, perquè ens permet saber el nombre de fàbriques i la seva ubicació, el nombre de socis i la seva condició, els sous que percebien i el grau de responsabilitat de cadascun, els capitals i els rams

a què es dedicaven, etc. Alhora, ens permet estudiar els processos de consolidació i modernització, els inicis de la mecanització, l'acumulació de capital, la formació de l'empresariat industrial, la concentració de les funcions directives de l'empresa, l'establiment de la disciplina fabril i la corresponent transformació urbana, qüestions que formen part del procés de sorgiment de la revolució industrial.

Paral·lelament, existeixen els processos per motiu de fallida d'algunes societats. Són documents extensos, en els quals apareixen els creditors, les quantitats que se'ls deu, el nomenament de procuradors amb les normes a seguir, els memorials d'una i altra part, les declaracions de testimonis, els inventaris dels fons de les fàbriques i de les fortunes dels propietaris, els balanços, etc.²⁹

A més, les actes de compra-venda de matèries primeres, els contractes realitzats amb els treballadors, els convenis amb els transportistes o les liquidacions de comptes amb els corresponents subministren detalls d'ordre productiu, tècnic, laboral i comercial de gran importància.

Un altre aspecte transcendent que la documentació notarial permet estudiar és el de l'organització professional i el funcionament de la vida corporativa dels gremis, i això a través dels *llibres de gremis*, ja que cadascun d'ells tenia, generalment, el seu notari, que s'encarregava de redactar les actes dels consells, de les eleccions dels càrrecs o dels contractes rebuts que concernien al gremi i a la confraria.

De fet, els gremis han estat estudiats, preferentment, partint de la documentació corporativa i municipal. Així es pot comptar, per a un estudi quantitatiu, amb dos tipus de fonts: els llibres de mestria i aprenentatge — corporativa —, i les relacions fiscals de l'impost del cadastre — municipal —, aquestes darreres poc fiables.

Tota aquesta documentació corporativa i municipal és molt valuosa, però són els protocols notarials els que permeten de veure la cara amagada de les corporacions d'oficis, la imbricació dels seus membres amb la resta de la societat i de l'activitat econòmica, així com el detall concret i genèric de les relacions de tot tipus que conformaven la realitat d'aquests cossos corporatius.

Així, des del segle XV fins a l'extinció dels gremis, es conserven a molts arxius de protocols llibres especials de diferents oficis —paraires, sabaters, forners, vanovers, satres, hortolans, etc.—, llibres que havien estat retinguts pels mateixos notaris, mentre que altres d'aquesta mena, conservats a les cases gremials, en desaparèixer els gremis, passaren als arxius municipals o es perderen.

El contingut d'aquests llibres especials permet de conèixer les normes d'aprenentatge dels diferents oficis, de l'ingrés en el cos d'oficials i mestres, molts aspectes de les tècniques de cada ofici a partir de les disposicions dictades pels caps de gremis, ajudes donades per les confraries, etc.³⁰

Relacionat també amb el món corporatiu, els manuals comuns ens donen abundosa informació sobre les activitats econòmiques extragremials dels mestres, de la seva participació en companyies comercials, en l'organització de fàbriques, de la possessió de la propietat urbana o rural, alhora que ens

permeten d'aprofundir en la xarxa familiar i establir el procés d'ascensió social en les seves diferents formes.

Això darrer és, precisament, el que possibiliten les sèries de documentació privada, capítols, testaments i inventaris, que ens il·lustren, de forma especial, sobre el nivell de vida de cada estament i de les tècniques de treball, ja que sovint, especialment en el cas d'inventaris de tallers i botigues, hi trobem anotats tota mena d'estrís relacionats amb l'exercici dels diversos oficis. Aquestes anàlisis socials permeten arribar a conclusions fonamentals, com ho és, per exemple, la clara vinculació entre el món industrial i el comerç.

4. Comerç i marina

La història del comerç ha estat, tradicionalment, una àrea privilegiada dels estudis d'història econòmica de l'Antic Règim. Els motius són diversos. El comerç és un sector molt dinàmic de la vida econòmica, permet apropar-nos a la producció, i les fonts per a la reconstrucció del tràfic mercantil són relativament nombroses.³¹

Al costat de les fonts documentals duaneres, que permeten d'avaluar el volum dels intercanvis i l'evolució de la conjuntura mercantil; al costat de la documentació administrativa i corporativa —Consolats, Junes de Comerç, Consells—; junt als grans arxius estatals —Simancas o Indias—, i la comptabilitat privada dels propis comerciants, cal situar els protocols notariais. De fet, eren moltes les accions relacionades amb la vida mercantil que requerien l'autorització notarial: la formació d'assegurances, els protestos de lletres de canvis, etc.

En línies generals, els protocols notariais ofereixen poques notícies sobre els aspectes quantitius del tràfic comercial. Per contra, resulta esplèndida la informació que ens subministren sobre l'estructura del capital comercial, la xarxa d'intercanvis, els transports i la vida de la burgesia mercantil.

En primer lloc, tenim les *actes de companyies*, bàsiques per a l'anàlisi de l'estructura del capital comercial i mercantil. Així, ens informen sobre el nom dels participants —de vegades, la professió o l'adscripció gremial—, la quantia de capitals esmerçats, la duració de la societat, el tipus d'activitat que es proposa desplegar, el sistema de repartiment de beneficis, els aspectes d'organització interna, etc.

La forma més senzilla d'empresa mercantil és la «comanda», d'origen medieval i amb diferents modalitats. El mariner o patró d'un vaixell rep una mercaderia del seu soci, el mercader capitalista, mercaderia que ha de comerciar en un port determinat o en qualsevol on faci escala, i a la qual ell pot afegir els seus propis productes. L'estructura de les comandes és molt senzilla, com ho és també la de la «societat mercantil», més evolucionada, però igualment efímera, ja que es contracta davant notari per a una sola operació mercantil o per a un curt període de temps.³²

Tanmateix, sens menysprear el paper d'aquests tipus de petites societats dins l'estructura del comerç català modern, són les societats més estables i

amb major disponibilitat de capital les que atreuen, fonamentalment, l'atenció dels historiadors. Així, l'instrument comercial per excel·lència de la Catalunya del segle XVIII és la gran companyia.

Empresa de diversos associats, moltes vegades units per vincles familiars, les seves activitats abraçaven les més diverses branques: exportació i importació, construcció naval, préstecs, assegurances, arrendament de rendes i serveis públics, etc. La seva presència és tan abundosa en els protocols que alguns notaris els dediquen llibres especials, que anomenen «pacta» o «de pactis et aliis», i que abracen societats, concòrdies, capítols i inventaris.

Els documents de constitucions de societats s'acompanyen d'altres de complementaris: les escriptures de renovació de companyies, amb les mateixes o noves clàusules, un cop finit el termini de contracte de l'exterior; els balanços o inventaris que comporten aquestes renovacions, balanços que esdevenen un mitjà excel·lent per a reconstruir, en un moment puntual, el perfil de les activitats de la companyia, amb més raó quan s'ha perdut la majoria de la seva documentació comptable.

A més, pensem que els balanços ens permeten conèixer, força exactament, la relació entre capital fix i capital mòbil, la qualitat de les instal·lacions, la quantia dels estocs, la composició del capital actiu i passiu, o la orientació comercial de la companyia.

Altra documentació paral·lela, amb informació fragmentària, la constitueixen els contractes de personal tècnic o dels empleats de la companyia, dins i fora de la mateixa, les escriptures de compra-venda de locals, instal·lacions i utillatge, les liquidacions als socis que causin baixa, els testaments de comerciants que relacionin interessos en companyies, etc.

Al capdavant, tots aquests documents ens ajuden a determinar les diferents aliances econòmiques que una família genera amb altres i, a nivell general, l'estructura de les relacions econòmico-personals que s'establien entre els diversos sectors que composaven la burgesia —comerciants, industrials i financers—. I també ens dona llum sobre el tipus de preferència inversora de la classe burgesa, i de la diferent intensitat dels beneficis i riscos en uns i altres negocis, en cada període concret.³³

En segon lloc, cal situar les *escriptures d'assegurances*, un instrument comercial molt conegut. Els mercaders, menats pel desig d'evitar els possibles riscos de les seves operacions, paguen una quantitat, anomenada «prima», a un assegurator, que els garanteix una indemnització econòmica en cas de pèrdua del bé assegurat. A la Catalunya moderna, aquestes escriptures són molt freqüents i adopten diverses variants.

Una varietat que inclou, a més, elements de crèdit, és el préstec a la grossa, dit a Catalunya «canvi marítim», pel qual hom adelanta uns diners al patró del vaixell, per a les despeses del viatge o per a la compra de mercaderies; el diner es retorna amb un interès, en cas d'èxit de l'expedició, o no es retorna, en cas de sinistre.³⁴

L'abundància d'aquesta tipologia documental fa que existeixin, als arxius de protocols, llibres especials, sobretot per a l'alta Edat Moderna, la qual cosa facilita la consulta i aprofitament.

A part de la prevenció de riscos, els contractes d'assegurances són molt interessants per a la determinació dels mercats i la distribució geogràfica del tràfic, ja que hi consten els patrons dels vaixells, els capitalistes asseguradors, els mercaders carregadors i el lloc del destí dels vaixells, la qual cosa ens permet reconstruir les principals àrees del tràfic marítim català. Finalment, l'interès fixat ens permet seguir la conjuntura bèl·lica i la tranquil·litat de les mars.³⁵

Un tercer tipus de documentació important el constitueixen els contractes de nòlits, que ens donen un quadre complet de l'activitat marítima de la ciutat. S'hi especifiquen les parts contractants; el patró del vaixell; la seva procedència; la mena de vaixell, el tonatge i altres detalls; la càrrega que rep o va rebre; les condicions i els preus; el temps en què ha d'efecura-se el pagament; la moneda; la persona a qui es consigna la càrrega en destí, etc.

La seva utilització és alternativa a les assegurances, i es veu completada per altra documentació com els rebuts, els pagarés i les lletres de canvi, que, mitjançant l'esment dels noms de les parts contractants, la seva ubicació i, de vegades, del tipus d'operació de què es tracta, ens ajuden a formar-nos una idea de les àrees més freqüentades pel gran comerç català dels temps moderns.³⁶

Una altra font complementària, poc utilitzada i valorada, la constitueixen les procures, nomenament de procuradors o corresponsals, atorgades davant notari per una determinada persona o casa comercial.

Més freqüent és l'aparició de poders atorgats per un comerciant a favor d'un altre, bé per absència obligada del primer de la ciutat on opera normalment, bé per motiu d'una acció judicial davant d'un deutor en una ciutat llunyana, o bé, senzillament, davant la necessitat de mantenir un agent, de forma permanent, en una plaça amb la qual es mantenen relacions comercials molt estretes.

Per bé que és un tipus documental que podríem qualificar de segona fila, la seva consulta seriada pot resultar profitosa, sobretot complementada amb altres fonts, per a reconstruir llistes de corresponsals d'algunes cases de primera línia del comerç català de l'època moderna.

Cal fer esment, també, de les *actes de patronia* i dels *reconeixements de partíceps* — o «reconeixença de parçoners» —, dos tipus documentals que ens ajuden a conèixer el joc d'interessos que es donen en el finançament de la barca, entesa aquí com a empresa comercial i de transport. L'acta de patronia és un document pel qual els propietaris d'un vaixell nomenen el patró del mateix, mentre que, en el segon, el patró reconeix com a amos de la nau els qui han participat amb capital en l'armament del mateix.

En ambdós casos, coneixem el nom dels propietaris, la quantia dels esmerços, el nom i la procedència del patró, el tonatge o el lloc de construcció. Tot això ens serveix per a reconstruir la flota mercant, la seva importància econòmica, la geografia de les drassanes catalanes, etc.

La utilització d'aquesta documentació es veu facilitada, en la segona meitat del segle XVIII, per l'aparició de les Escribanies de Marina, especialitzades en tots els assumptes concernents a la construcció naval i al comerç per via marítima: matriculació de vaixells de nova construcció,

contractes de tripulació per a navegar, concessions de patronies, caucions per a l'obtenció de patents de navegació, caucions de sobrecàrrecs, contractes de noliejaments, etc.³⁷

D'altra banda, cal recordar que l'activitat comercial té com a protagonistes els homes, en aquest cas, la burgesia mercantil catalana. I, per a apropar-nos a ella, la documentació notarial privada, capítols, testaments i inventaris. És bàsica, sobretot per a l'època anterior a l'aparició del cadastre, dels fons de la Junta de Comerç o dels llibres de la Reial Companyia de Barcelona.³⁸

Diguem, finalment, que, complementats amb altres fons, els protocols poden proporcionar documentació important per a l'estudi de les companyies i particulars, que negociaven amb l'estat o amb els municipis, a través dels contractes d'«asientos», per furnir l'exèrcit de robes, de queviures o d'armes; per transportar-lo en cas d'expedicions; o bé que s'encarregaven de l'abastament de les ciutats en blat, carn o altres productes.

També es pot seguir l'evolució de moltes famílies que s'encarregaven de l'arrendament d'impostos o drets diversos, tant urbans com de senyorijs rurals. De fet, no són poques les famílies burgeses que s'enriquiren mitjançant aquest sistema i passaren, així, de burgesos arrendadors de rendes a nobles i senyors rendistes.³⁹

5. Família i societat

Ha estat, sens dubte, aquest camp d'investigació històrica un dels pioners a utilitzar la documentació notarial, primer de forma singular —sobretot per a biografies— i, després, de manera seriada, per a l'elaboració de treballs més extensos sobre el món de les relacions socials. I cal dir que és també en aquesta àrea d'investigació on la documentació notarial pot oferir, de forma més directa i exclusiva, major aprofitament i utilitat.

Bàsicament, ens pot servir, com veurem a continuació, per a l'estudi de la jerarquia de la societat urbana i rural i les seves estructures socials; els entroncaments i relacions de consanguinitat entre els diferents grups socials; les seves activitats econòmiques; l'estil de vida i les aficions culturals dels diferents estrats, etc.⁴⁰

En primer lloc, seguint un ordre lògic de redacció, tenim els *capítols matrimoniais*, que són el contracte que celebren els qui han de casar-se —o, de vegades, els ja casats—, i els seus parents més propers, com a constitució o llei fonamental que haurà de regir les relacions jurídiques creades i les que amb el temps s'aniran derivant del matrimoni.

Recordem que els capítols són una de les institucions més característiques del dret civil català i esdevenen el veritable codi que estableix la consideració i el destí dels béns d'una família, més encara que no pas el testament. A més, és evident que els capítols, com a institució que ha evitat la divisió de patrimonis, ha acomplert una funció històrica i social molt important i ha contribuït a crear una institució típica catalana, la casa pairal.

Les principals clàusules que contenen els capítols són: l'heretament, el dot o l'aixovar i l'escreix, a més d'altres secundàries com la renúncia al suplement de la llegítima, l'heretament preventiu o l'heretament prelatiu, etc.

En primer lloc, l'heretament és la donació que fan els pares a favor dels fills que es casen, per tal d'assegurar la perpetuïtat de la família i defensar la propietat del patrimoni. És la institució jurídica més típica de Catalunya. Té fortes arrels consuetudinàries, la qual cosa féu innecessària la seva legislació en els diferents elements que integren la compilació general del dret català.

De fet, l'heretament té una naturalesa jurídica intermèdia entre la donació entre vius i el testament. Els pares fan donació de tots els seus béns, presents i futurs, pura, perfecta i irrevocable, de les dites «inter vivos», ara, però valedora només per a després de la mort dels donadors. Els pares no perden, doncs, la consideració d'amos dels béns donats per tal d'exercir quantes accions siguin necessàries per a la salvaguarda dels béns.

L'heretament s'acompanya de determinades reserves fetes per part dels donadors: reserva d'usdefruit, inherent a l'essència del mateix heretament i que s'acompanya del pacte de convivència; reserva d'acomodar i dotar els altres fills; reserva d'una quantitat concreta per a testar, que obeeix al principi del dret romà pel qual el dret a testar era irrenunciable; i reserva per a poder gravar i alienar els béns compresos en l'heretament, de manera que el fill rebrà els béns que tinguin els pares en el moment de la seva defunció, no en el de contractació de capítols. Així, amb aquesta reserva, pare i fill formen una mena de societat per a la bona administració del patrimoni.

Finalment, es contempla també el pacte revisional, és a dir, que si el donatari mor sense fills legítims que arribin a l'edat de testar, només podrà disposar d'una determinada quantitat i la resta tornarà als donadors o als seus hereus legals. La finalitat del pacte revisional era evident: mantenir el patrimoni en la família i evitar que passés a estranys.

Enjondre, el dot és la quantitat que rep la futura esposa dels seus pares o del seu germà hereu o altre familiar, i que la donatària aporta al matrimoni. El dot es diu «aixovar» (de ajudar, auxiliar), quan l'aporta el «cabaler» (de cabal = diner), dit també «fadrister» (de fadrí extern) i «pubill» (perquè es casa amb la pubilla) a una hereva o pubilla. De fet, l'aixovar difereix del dot en molts aspectes, principalment que té un caràcter voluntari i s'aporta en situacions econòmico-matrimonials excepcionals.

La noció de dot és romana. Es constitueix i es fa efectiu dels béns propis del pare i la mare, amb el seu consentiment. Amb el verb «dotar» s'expressa l'atorgament d'aquesta donació. Cal dir, finalment, que la promesa i constitució de dot només té validesa si se celebra el matrimoni.

Per norma, els pares de la núvia li fan donació pura, simple i irrevocable, de les dites «entre vius», d'una determinada quantitat, a pagar el dia de les esponsalles o en els terminis que s'estableixin. S'adjunta també, generalment, el pacte revisional, propi de l'heretament. A continuació, la núvia accepta aquesta donació. I, en darrer lloc, en clàusula a part, segueix la constitució dotal, per la qual la constitueix en dot al seu futur marit, amb les garanties hipotecàries pertinents. Segons la idea romana, el dot pretenia esdevenir el sustent de les càrregues matrimonials de la muller.

Els objectes del dot poden ésser tant béns mobles com béns immobles, drets reals, drets personals, etc. La seva quantia no té cap límit determinat, mentre no lesioni la llegítima dels altres fills dels donadors. En cas contrari, morts els pares, els germans poden reclamar a qui ha rebut el dot la part que els pertocui.

Punt important és el de la restitució del dot, restitució que s'ha d'efectuar en cas de dissolució, invalidesa o nul·litat del matrimoni. Aleshores, el marit haurà de retornar-lo a la muller. La dona el té a la seva lliure disposició i, si mor, passa als seus fills. En defecte de fills, si hi ha pacte revissional exprés, passarà als donadors o als seus hereus legals.

En tercer lloc, l'escreix o augment de dot es diu també esponsalici o dotalici i, més pròpiament, donació «propter nuptias». Institució típica catalana, consisteix en la donació que el futur espòs atorga a la núvia, per raó de la seva virginitat i correlativament al dot, també amb la corresponent garantia hipotecària. Es pacta, així mateix, en el cas que la núvia sigui vídua, ja que es funda, igualment, sobre la idea del dot que aporta la futura esposa.

Basant-se en aquesta doble concepció, de remerciar la virginitat i de correspondre al dot, se li troba una doble etimologia: àrab («xacara»: donar gràcies, premi a la virginitat) i romana («crescere»: créixer, augment de dot).

S'estipula mitjançant la carta dotal o d'espòli, atorgada pels pares i pel propi nuvi. Mort el marit o dissolt el matrimoni, la muller adquirirà només l'usdefruit de l'escreix, a diferència del dot; i, en cas d'existir fills, passarà a aquests o als seus descendents legítims. En el seu defecte, es pot aplicar també el pacte reversional.

La quantitat de l'escreix variava segons els llocs i les circumstàncies dels contraents. Generalment, era la meitat del dot. Al territori de l'antic bisbat de Girona, l'escreix és igual, en quantitat, al dot. Aquí, aquesta institució s'anomena «tantundem» (igual quantitat) i presenta algunes variacions respecte de l'escreix.

L'escreix es diu cabalatge quan qui el dona és la pubilla i qui el rep el cabaler. També es diu «soldada» (de sou).⁴¹

Quant a la historiografia catalana, aquest document no ha estat encara utilitzat de manera sistemàtica, com s'està fent, per exemple, amb els inventaris, o com s'ha fet a França, on els autors consideren els capítols un dels instruments més valuosos per a l'anàlisi socio-professional i l'establiment de la mobilitat social i geogràfica existent al voltant de la formació de les estructures familiars.⁴²

El seu aprofitament pot ésser, per dir-ho així, individual o col·lectiu, segons l'estudi faci referència a una sola família o a un grup o estament social determinat.

A un primer nivell, ens informen sobre els components de les famílies contractants, les seves ocupacions professionals, condició social, títols o llocs de procedència. Alhora, ens donen llum sobre la seva fortuna, segons la quantitat dels dots, i ens permeten de seguir, a través de l'anàlisi de diversos documents acumulats, l'evolució econòmica d'una família.

Des d'un punt de mira més ampli, ens ajuden a discernir qüestions com la concordància entre nivells econòmics i relacions socials, la mobilitat social i

geogràfica dels esposos, la psicologia social en aspectes com la importància de la dona segons èpoques i estrats, o les proporcions de l'endogàmia sociològica en una societat tradicional ⁴³

Així mateix, els capítols ens palesen, a casa nostra, evidències com la importància de la figura del «conco», mà d'obra gratuïta que treballa en l'explotació familiar i l'herència o patrimoni del qual reverteix a l'hereu; la càrrega que suposava, aleshores, una filla, amb la necessitat d'haver-la de dotar i «col·locar» aviat; o el mateix fet de les estratègies familiars, que podien ésser de diverses menes: intercanvis de fills, amb el consegüent estalvi dels dots, o pares vidus i fills respectius, etc.

En segon lloc, disposem dels testaments, que podem definir com el negoci jurídic formal, unilateral, personalíssim i essencialment revocable, en virtut del qual el causant regula la seva successió per causa de mort, mitjançant la institució d'un o més hereus i l'ordenament d'altres disposicions.

Cal dir que existeixen diversos tipus de testaments. En síntesi: els ordinaris —obert, clos i hològraf— i els privilegiats. Evidentment, ens interessen ara els ordinaris.

Mitjançant el testament obert o nuncupatiu, el testador manifesta la seva voluntat en presència del notari i dels testimonis. És el més comú i queda inserit directament en el protocol. Una modalitat del testament obert és el fet davant rector, el qual té, en el dret català, un caire subsidiari, ja que des del 1736 el rector només el pot autoritzar en els llocs on no hi ha notaria demarcada o aquesta resta vacant.

En el testament clos o escrit el testador no revela la seva voluntat; només entrega al notari una plica tancada, circumstància que permet de mantenir el secret del contingut. El notari anota en el protocol l'acta d'entrega del testament, que no es farà públic fins després de la mort del testador. Es fa en casos particulars, en què existeixin secrets de família o encàrrecs de consciència. Però sempre s'ha d'entregar, en plica tancada, al notari i davant de dos testimonis.

Passada la fase privada, de redacció del document, i la notarial, d'entrega del mateix al notari, i mort el testador, el testament s'ha de presentar al jutge. De fet, des del 1856, l'obertura del testament, que abans es realitzava davant notari, s'ha de fer per via judicial. Així, el jutge crida el notari i els testimonis signants, cita els familiars i llegeix el testament. Finalment, mana l'acte de protocolització, que es posa junt al testament.

El testament hològraf, per la seva banda, és l'escrit de mà pròpia, però, a diferència de l'anterior, no hi intervé ni el notari ni els testimonis. Mort el testador, les persones que el tinguin l'hauran de presentar al jutge. El jutge l'obrirà, comprovarà la seva identitat, mitjançant tres testimonis que coneguin la lletra i la firma del testador, o ordenarà, finalment, la seva protocolització.

S'ha de dir que el testament hològraf no assegura prou ni la identitat del testador ni la de les seves disposicions. Tampoc no garanteix la llibertat física i moral del testador, a qui pot haver-se forçat. Ara bé, presenta dues

qualitats bàsiques: una total reserva —no sols del contingut, sinó també de l'existència— i una màxima facilitat per a testar.

El testament català presenta tot un seguit de disposicions i clàusules força comunes, per bé que això dependrà sempre d'elements variables com l'estament social, el grau de riquesa, el lloc d'on sigui natural, l'època o el mateix nivell socio-cultural del testador.

Les clàusules prèvies es poden sintetitzar així: invocació religiosa, acompanyada de frases bíbliques; dades personals dels causant —nom, títols, càrrecs, naturalesa, estat, domicili, qualitat i ofici, filiació, salut..., encara que, per norma s'omet l'edat—; nomenament de marmessors, persones encarregades de complir el testament o d'ajudar els hereus a complir-lo; pagament de deutes; i elecció de sepultura i enterrament, a les corresponents esglésies, convents o monestirs, al vas de la família, amb la descripció de la celebració dels funerals i les comunitats acompanyants.

A continuació, venen els llegats de tipus pietós, és a dir, fundacions de misses, aniversaris, sufragis, deixes a entitats religioses o assistencials i benèfiques, etc. Després, els llegats sobre els béns, de tipus divers, que poden fer-se a criats, amics, parents, filles, fills cabalers i un llarg etcètera.

Tot seguit, la institució d'hereu és la clàusula principal i la solemnitat interna que requereix tot testament. S'acompanya de les anomenades substitucions o institucions d'hereu secundàries i subsidiàries. El testador pot substituir per una o més persones l'hereu o hereus instituïts, en el cas que morin abans o no vulguin o no puguin acceptar l'herència.

La substitució més comuna és la vulgar, expressa i gradual, és a dir, la institució d'hereu a favor dels fills i descendents, no a tots junts, sinó guardant un determinat ordre de crida, segons el sexe, la primogenitura o d'altres circumstàncies anàlogues.

Però cal dir, perquè ens apareix tot sovint en els protocols, que, enfront d'aquesta substitució vulgar, existeix l'anomenada substitució fideïcomissària, que és el nomenament de dos o més hereus successius: un, el fiduciari, que rep l'herència en morir el testador o fideïcomitent; i l'altre, el fideïcomissari, que l'obté en morir el primer substitut o quan es determini. És a dir, el testador encarrega l'hereu que conservi i transmeti tota o part de l'herència a un tercer.

Al capdavant, la finalitat última de les substitucions rau en la voluntat de mantenir unit el patrimoni, i que no passi a mans de persones estranyes o alienes al patrimoni familiar.

En darrer lloc, trobem la clàusula d'assignació de tutors, en aquells casos en què circumstàncies relacionades amb la menor edat dels fills així ho requeria; la clàusula revocatòria d'altres testaments anteriors; la clàusula final o codiciliar, i la clàusula de la firma o perfecció del testament, amb la data tòpica i cronològica, acompanyada de la signatura del testador i dels testimonis.

Des de la segona meitat del segle XIV fins al segle XVIII, s'acostuma a acompanyar el testament de la corresponent nota de publicació. Es feia pocs dies després de la mort del testador, a la casa i habitació del difunt, a

instància dels marmessors o dels hereus. Se li donava solemnitat amb l'acceptació dels legataris i la presència dels testimonis.

Paral·lel al testament, hi ha el codicil, disposició d'última voluntat introduïda per tal de poder reformar parcialment el testament o addicionar-lo. A diferència del testament, no exigeix solemnitats externes i no pot contenir institucions d'hereus ni substitucions directes.⁴⁴

Aquesta tipologia documental, realment rica per a aquesta àrea d'investigació —motiu pel qual la crec mereixedora d'una major descripció diplomàtica i jurídica—, ens detalla l'estructura familiar —nom dels pares, muller, fills, gendres i parents del difunt—; ens apropa al coneixement de les relacions d'amistat i, alhora, sòcio-econòmiques del causant, a través dels noms dels marmessors, tots anotats amb els seus càrrecs i títols; i ens informa de la posició de la família, mitjançant els llegats a amics, empleats, criats, creditors o deutors, o també, com ja hem dit, institucions religioses.⁴⁵

Això darrer ens connecta ja amb la qüestió de mentalitats, que comentarem el el punt següent. Anotem ara, només, que els testaments, junt amb els capítols, són els dos instruments bàsics per a l'establiment de genealogies, tota una ciència que, ben treballada, pot ésser un perfecte complement per a la Història.⁴⁶

Disposem, en tercer lloc, dels *inventaris «post mortem»*, anomenats així perquè es realitzen després de la mort del causant. L'inventari consisteix en la relació completa i detallada dels béns —tant els mobles com els immobles— d'una persona o comunitat —societat, confraria o gremi—, feta públicament davant notari pel tutor, administrador, la vídua o l'hereu amb les corresponents solemnitats. Recordem que procedeix del llatí «inventum» (trobat).

La qualificació jurídica de l'inventari és la de constituir un acte de garantia, aplicable en aquells casos en què la titularitat dels béns pertany a una persona i la seva administració a una altra, de manera que, a l'hora de passar comptes, puguin saber-se els béns que abraçava l'administració i quedin garantits els drets de les persones.

Estan, doncs, obligats a fer inventari, en el nostre dret tradicional, els tutors o administradors; els curadors; la vídua usufructuària i tenutària, per a conservar, bàsicament, dos drets —l'any de plor i la tenuta⁴⁷—, inventari que ordenava encara que per disposició del marit podia restar exempta; l'hereu universal dels béns del difunt, en dos casos fonamentals: quan se li ha pregat que restitueixi a un altre l'herència, és a dir, quan intervé com a fiduciari, i quan vol gaudir dels privilegis i beneficis concedits als qui fan inventari, per tal de salvar el seu patrimoni davant de les obligacions hereditàries i testamentàries;⁴⁸ i, en general, tots els qui tenen alguna administració de qualsevol herència.⁴⁹

D'altra banda, cal dir que l'inventari comprèn, bàsicament, tres parts: la capçalera o introducció, que conté el nom de la persona encarregada de realitzar-lo, el títol o quantitat pel qual es fa i, de vegades, el dia, mes i any, així com el lloc on es confecciona; la descripció dels béns, completa i detallada, gairebé fotogràfica; i, en darrer lloc, la clàusula final, amb les

corresponents fórmules, dades tòpica i cronològica i subscripcions i validacions de notari i testimonis.

Cal parlar, també, de l'encant, és a dir, la venda pública de béns mobles. Es feia quan faltaven diners per a pagar els deutes que derivaven de l'herència del difunt. Generalment, es realitzava a requeriment dels marmessors i en presència del notari i de testimonis. Hi intervenia el corresponent agent mercantil, públic i jurat, el «corredor de coll», dit així perquè treballava amb la gola per fer crida pública de l'encant.

Aquestes característiques que presenten els inventaris, d'exhaustivitat en la descripció —gairebé fotogràfica— i de forta impregnació de seguretat jurídica, són totalment positives per a l'estudiós, que es troba, així, davant d'una font rica i fiable.

Tanmateix, a diferència també de França, on s'han fet els primers estudis seriats i modelics sobre inventaris, al nostre país la seva utilització es troba encara en fase embrionària, per bé que ja són diverses les memòries de llicenciatura que els han utilitzat com a font bàsica. El seu aprofitament el podem sintetitzar com a referit, d'una banda, a la vida econòmica i a la cultura material i, d'altra banda, a les qüestions socio-culturals.

Així, els inventaris ens descriuen el tipus d'hàbitat; el mobiliari junt amb les robes, objectes, joies, quadres o altres, la qual cosa ens apropa al nivell de riquesa i al ritme de vida; el béns immobles, des de les terres fins als censals, les fàbriques o petites indústries artesanals, o bé les participacions en la vida comercial. D'altra banda, ens informen sobre les relacions socio-econòmiques de la família, la naturalesa i nivell de la seva fortuna, així com els hàbits de vida, mentalitat o grau de cultura.⁵⁰

Finalment, hi ha tot un seguit d'altres documents notariaus que ens poden ésser útils per a l'estudi dels aspectes socials:

—Compra-ventes de terres, censos i censals, i constitucions de societats, que ens permeten de conèixer les possibilitats econòmiques de cada família o d'un estament, les inversions que feine o per quines tenien preferència, etc.

—Contractes de treball i d'aprenentatge, per a reconstruir els nivells salarials segons els diferents oficis, i el grau tècnic dins cadascun d'ells

Tota aquesta documentació ressenyada ens és, a més, útil per a l'onomàstica, la genealogia, les biografies, la demografia històrica, els corrents migratoris camp-ciutat, l'establiment de colònies estrangeres i, en general, les activitats privades dels grups i dels individus, inserits dins unes estructures socials.

7. Cultura, art i religió.

Aquest darrer apartat connecta, de forma ben directa, amb el que hom anomena el «tercer vessant de la història», la història de les mentalitats col·lectives, molt més recent quant a historiografia, però no per això tractat

amb menys intensitat i encert. Tanmateix, desitjaríem ara no caure en cap parany teòric i tractar d'analitzar tot el conjunt cultural, en tots els vessants: mentalitats, llibre, impremta, alfabetisme, ensenyament, art, ordes religiosos, convents, sentiments populars, etc. Per a tots ells ens és profitosa la documentació notarial.

Per a aquest punt, com per als anteriors, és bo confrontar la font notarial amb d'altres, complementar-la i enriquir-la. Però, per al tema cultural, els registres notariais esdevenen especialment útils, malgrat el pes dels formulismes. Ens mostren millor les actituds, les creences, ens permeten penetrar gairebé fins a la indiscreció. I, d'altra banda, com a font seriada, ens deixen efectuar una anàlisi més profunda de la producció, la difusió i la recepció de la cultura i l'apropiació social dels models culturals.⁵¹

No hi ha dubte que la categoria documental més important per a la història de les mentalitats la constitueixen els testaments, sobretot a través de les seves clàusules preliminars: les invocacions religioses, l'elecció de sepultura, la celebració dels funerals, les comunitats acompanyants, les fundacions de misses i aniversaris i els llegats de tipus pietós.

Totes elles ens permeten d'analitzar, mitjançant un buidatge serial i massiu, la desacralització del món modern, amb les variables de lloc, sexe i estratificació social. L'historiador es troba amb l'actitud de l'home davant de la mort i pot apreciar els canvis en el sentit religiós i teològic de les invocacions, el possible pas de la barroca i carregada religiositat contrarreformista a la subtil evaporació cristiana en les formes de religiositat il·lustrada.

El testament, amb totes les disposicions esmentades canviants, va deixant de constituir un document religiós, en el qual cada home preveu les disposicions adoptades per al bé de la seva ànima, per a convertir-se, com avui, en un simple acte jurídic, pel qual hom expressa la disposició sobre els béns material en relació, no amb Déu, sinó amb les homes. És evident que, també en aquest aspecte, la nostra historiografia modernista encara ha de seguir endavant, sobretot si ens comparem amb els veïns francesos.

Els estudis fets posen de manifest com decreixen les invocacions religioses, disminueix l'elecció personal de sepultura en les esglésies i s'obre camí la institució contemporània de les inhumacions i seguicis fúnebres, alhora que minven el nombre de misses, aniversaris i capellans i religiosos presents als oficis.

Tanmateix, cal tenir en compte, com han apuntat alguns historiadors, que aquests canvis no es produeixen al nostre país fins molt més tard i que, a més, poden obeir a una transformació de l'estructura documental, per la qual les disposicions religioses passaren a la intimitat familiar i el document notarial quedaria, exclusivament, per a les disposicions de caire civil i jurídic; i el testament perdria, així, part del seu interès per a aquests tipus d'estudis. És evident que successius treballs donarien més llum a aquestes i d'altres qüestions.⁵²

En segon lloc, els inventaris són de gran utilitat per a la història de la cultura, sobretot a través de les minucioses i detallades descripcions de biblioteques i obres d'art que trobem relacionades i que permeten d'estudiar

els hàbits culturals, la formació i les línies d'interès cultural d'alguns grups socials —generalment, els més elevats—, als quals arribava la cultura escrita i el contacte amb el llibre.

Així, s'observen les preferències ideològiques i aficions literàries, la influència de les obres de literatura i de pensament en un món privatiu dels qui compren i posseeixen llibres. Per contra, l'absència de llibres i de biblioteques, o la seva insignificància i pobresa en alguns estaments econòmicament acomodats, esdevé un test altament significatiu sobre la cultura de tota una època.

Però, a més dels llibres, els inventaris ens detallen instruments de música, estàtues, quadres, imatges, peces d'orfebreria, joies, que ens mostren riquesa, sentiments, gustos estètics, amb totes les possibilitats de relacionar i confrontar presències i mancances, períodes, estaments, i valorar, al capdavant, els nivells de vida i de cultura espiritual.⁵³

Un tercer grup de documentació —evidentment, no per ordre d'importància— el trobem als *manuals comuns*. Ens referim, com en apartats anteriors, a diversos tipus de *contractes*: contractes d'edició de llibres, per a la història de la impremta, de la llibreria i de la literatura; contractes per a la *representació d'obres de teatre*, per a l'anàlisi dels moviments i les influències culturals; contractes de *professors* i, fins i tot, *actes d'exàmens*, per a la història de l'ensenyament i de les institucions culturals d'una ciutat —escoles, estudis generals i universitats—, i per a reconstruir dades biogràfiques dels ensenyants —farmacèutics, doctors en ambdós drets, metges il·lustres, pensadors, etc.— i diversos aspectes materials dels centres de formació.⁵⁴

Menció especial mereixen els contractes referents a la història de l'art, dels quals ja hem fet esment en el capítol de l'artesanat. En aquest camp, els fons notariais han permès una renovació total dels estudis, ja que a través d'ells podem identificar autors d'esglésies, retaules o escultures; veure l'encàrrec, el finançament, els materials emprats, el temps de duració de les obres i, el que és més important, la seva descripció; descripció que té un major interès quan les obres s'han perdut o destruït. La seva transcendència és, doncs, excepcional.⁵⁵

Finalment, tot i que de forma breu, cal fer algunes consideracions sobre la història religiosa i dels monestirs. De fet, les notícies referents a eclesiàstics i a entitats religioses són innumbrables en els protocols ordinaris de qualsevol notari. Però cal dir que, a més, es conserven protocols especials de determinades entitats religioses, d'alguns monestirs, de ben conegudes entitats assistencials o de capítols catedralicis.

Per exemple, per a Barcelona, és el cas de les monges santiaguistes de Jonqueres, el protocol de les quals es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó; de les clarisses de Pedralbes i de les benedictines de Sant Pere de les Puèlles, conservats encara en el mateix monestir; de l'Hospital de la Santa Creu, avui Hospital de Sant Pau, que es conserven en part a la Biblioteca de Catalunya —antiga seu de l'hospital— i en part al mateix Hospital actual. La catedral de Barcelona conserva també una bona col·lecció de protocols, d'interès general en els que pertanyen a l'Edat Mitjana, però

que en l'època moderna són ja d'un interès més limitat als aspectes pròpiament religiosos.⁵⁶

A les informacions de caire general que es poden treure de tots aquests protocols, tant relatives a les activitats dels religiosos com de les entitats, esglésies i monestirs, cal afegir la informació que ens forneixen els capbreus sobre la dotació econòmica de béns diversos, propietats agràries, cases, etc., que posseïen aquestes entitats, capbreus que són nombrosíssims pel que respecta a l'estament religiós.

També conserven alguns arxius de protocols volums especials d'actes preses per a processos de beatificació o de canonització, actes de concilis generals i provincials, deliberacions de capítols provincials d'alguns ordres, així com algun registre de negocis de la Santa Croada i d'Inquisició. Cal dir, doncs, que els protocols també ens ofereixen material per a l'estudi dels sentiments religiosos i humanitaris, les devocions i els ritus populars, ben connectats amb l'antropologia.⁵⁷

En darrer lloc, cal anotar que molta documentació notarial ens dona llum sobre la distribució interior dels edificis dels convents, la composició de les comunitats, la forma de vida, els orígens i entroncaments familiars dels monjos. A més, les connexions dels monestirs i de l'Església, en general, amb la societat i l'economia dels seu temps són temes molt interessants i que no han estat encara gaire estudiats.⁵⁸

NOTES

- ¹ Cfr. S. SOLÉ I COT, «La llengua dels documents notariais catalans en el període de la Decadència», *Recerques* (Barcelona), XII (1982), pàgs. 39-56. És evident que aquesta vinculació ha estat diversa, segons els llocs i les èpoques, però és innegable que el registre notarial recull contractes referits a qualsevol grup social: a tall d'exemple, és fàcil trobar-hi testaments «mendicantes». En tot cas, potser valdria una puntualització aplicada a determinades tipologies documentals.
- ² Cfr. J. H. ELLIOT, *La revolta catalana, 1598-1640*, Barcelona 1966, pàg. 31. Joaquim de Camps i Arboix afirma que dels antics notaris catalans i de les seves escriptures que «son el gran crisol de la legalidad catalana y la patente más inconcusa de su formación democrática» (*Historia del derecho catalán moderno*, Barcelona 1958, pàg. 259).
- ³ Sobre la utilització de la documentació notarial en aquesta primera època, cfr. A. DURAN SANPERE, «Los archivos notariales», *La Notaría* (Barcelona), 81 (1946), pp. 201-205, i l'article de M. MITJÀ, «Seis monumentos barceloneses del siglo XVIII», publicada dins el mateix volum, pp. 220-240, i que esdevé un exemple fefaent del que acabem d'afirmar.
- ⁴ Cfr. A. EIRAS ROEL, «La documentación de protocolos notariales en la reciente historiografía modernista», *Estudios Históricos i Documents dels Arxius de Protocols* (Barcelona), VIII (1980), pp. 7-27. Aquest article esdevé imprescindible per a la qüestió que ens ocupa, tant per les directrius que ofereix al llarg del text com per les notes que integren l'aparat erudit, en les quals recull la bibliografia —sobretot, les

grans tesis franceses— que ha palesat la transcendència de la documentació notarial, bibliografia que, tanmateix, no repetirem aquí. A les dues primeres notes —pp. 8 i 9— recull els treballs de M. E. Labrousse; A. Daumard, una de les autores avançades en la utilització d'aquesta documentació en l'estudi de les estructures socials; P. Goubert, que afirma que les fonts notariales, juntament amb les eclesiàstiques i senyorials, constitueixen l'arsenal bàsic per a la història social de l'Edat Moderna; J. Jacquart, que qualifica aquests tipus de fonts com la gran aportació de la modernitat del segle XVI a l'historiador, i com l'única font massiva capaç de servir de base eventualment per a un tractament estadístic; i F. Furet, que tracta, així mateix, sobre el caire massiu de les fonts notariales i les seves possibilitats de tractament quantitatiu. Val a dir, no obstant això, que no es pot sostenir en termes exclusius l'afirmació que els arxius notariales siguin vedats dels historiadors modernistes. Cap cop són més els medievalistes i els investigadors d'història contemporània —respectant sempre la reserva dels cent anys que empen aquesta inesgotable font documental.

- ⁵ Sobre els arxius de protocols, cfr., principalment, R. NOQUERA DE GUZMÁN, *Organización y funciones de los archivos notariales*, Unión Internacional del Notario Latino, Segundo Congreso Internacional (Madrid, X-1950), II, pp. 381-395; J.A. GARCÍA NOBLEJAS, «Los archivos de protocolos», *Anales de la academia Matritense del Notariado* (Madrid), X (1959), pp. 425-452; A. MATILLA TASCÓN, «Escribanos, notarios y archivos de protocolos en España», *Boletín de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas*, (Madrid), XIV (1965), pp. 16-26; J. BONO, *Los archivos notariales*, Sevilla, 1985; Mª J. ÁVAREZ-COCA GONZÁLEZ, «La fe pública en España. Registros y notarias. Sus fondos. Organización y descripción», *Boletín de la ANABAD* (Madrid), XXXVII, 1 y 2 (I-IV, 1987), pp. 7-67, i L. PAGAROLAS I SABATÉ, «Els arxius de protocols», dins *Actes de les Primeres Jornades d'Arxivística de Catalunya* (Ribes de Freser, III-1987), «Il·ligall» (Barcelona), I (1989), pp. 53-63.
- ⁶ A l'Arxiu Capitular es conserven els registres dels notaris que van treballar per a la Catedral, i els primers són els més antics de Barcelona. A l'arxiu Històric de la Ciutat es guarden diferents protocols i escriptures soltes, procedents d'un expurgament fet al Col·legi. També serveixen protocols la Biblioteca de Catalunya, l'Hospital de Sant Pau, el Monestir de Pedralbes, el Monestir de Sant Pere de les Puelles, i l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que té els que foren del Monestir de Jonqueres.
- ⁷ Per exemple, a Tarragona hi ha els de Montblanc, Reus i Tortosa; a Girona, els de la Bisbal, Figueres i part de Santa Coloma; i a Barcelona, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó —que actua com a Arxiu Històric Provincial—, els de Berga, Igualada, Mataró, Sant Feliu de Llobregat i part dels de Terrassa i Manresa.
- ⁸ Per bé que la bibliografia sobre aquesta qüestió es refereix al període medieval, cal dir que resulta imprescindible la lectura de l'article de M.T. FERRER I MALLOL, «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), IV (1974), pp. 29-191, el més excel·lent, sens dubte, sobre la diplomàtica notarial. Cfr., així mateix, G. COSTAMAGNA, *La triplice redazione dell' instrumentum genovese*, Società Ligure di Storia Patria, Genova 1961; R. NOQUERA GUZMÁN, «La doble redacción de los antiguos documentos notariales de Cataluña», *Anales de la Academia Matritense del Notariado* (Madrid), XXII (1978), pp. 335-356, i L.

Zagni, «La redazione dei protocolli notarili a Milano del secolo XIV», *Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica* (Milano), 7 (1982), pp. 43-53.

- 9 Com en les notes que seguiran, tampoc en aquesta no podem ressenyar la ingent bibliografia històrica existent, basada en fons documentals dels arxius de protocols, realment inabarcable. Anotarem, tan solament, els treballs que considerem essencials i, metodològicament, model·lics en el camp de la historiografia modernista, basada en les diferents tipologies documentals d'aquests arxius i referits, amb preferència, a l'àmbit català. A continuació relacionem les obres clau sobre aspectes generals: A. DURÁN SANPERE, «Los archivos notariales en la historiografía de Barcelona», *La Notaría* (Barcelona), LXXXI (1946), pp. 201-205; *L'Histoire Sociale, Sources et méthodes*, Paris 1967; *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, 5 vols., Santiago de Compostela, 1975; *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale, XVIe-XIXe siècles*, Strasbourg, 1979; A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 7-27; del mateix autor, juntament amb col·laboradors, *La historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Universidad de Santiago de Compostela 1981; *Actes. Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, 2 vols., Barcelona 1984; *Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. La documentación notarial y la historia*, 2 vols., Santiago de Compostela, 1984; A. EIRAS ROEL, «La metodología de la investigación histórica sobre documentación notarial: para un estado de la cuestión. Introducción general», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., I, pp. 13-30; i P. POISSON, *Notaires et Société. Travaux d'histoire et de sociologie notariales*, Paris 1985.
- 10 Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 9-10, on es qüestiona el caire de pionera de la història rural en la utilització de protocols, mentre que a la nota 3 recull i comenta la producció dels primers i fonamentals autors francesos: P. Goubert, R. Baehrel, A. Poitrineau, E. Le Roy Ladurie, A. Zink, F. Lebrun, J. Jacquart, G. Cabourdin, G. Bois i N. Lemaître.
- 11 Cfr. J. JACQUART, «Sources notariales et histoire rurale», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., I, pp. 245-267, i els deu treballs que acompanyen aquesta ponència, pp. 269-458. També A. EIRAS ROEL, *La historia social*, op. cit., que recull cinc articles sobre el món rural, pp. 117-272, i cinc més sobre l'estructura de la propietat i la renda, pp. 275-406. Quant a la bibliografia general més pròpiament catalana, cfr. *Ier Col·loqui d'Història Agrària* (Barcelona 1978). València 1983, i el volum *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als països catalans*, Barcelona 1986.
- 12 Cfr. F. SOLSONA, *Stylus capibreviandi*, Barcelona 1594, i J. TOS Y URGELLÉS, *Tratado de la cabrevación según el derecho y estilo del Principado de Cataluña*, Barcelona 1784. També el manuscrit de J. JUNYENT, *Compendi en lo qual succintament se diu la forma, practica e costum que se serve en la Batllia General de Catalunya en la exacció de lluïsmes y en la forma de cabrevar*, 32 pp.
- 13 Aquesta divisió, que no obeeix a cap diferència substancial, sinó a una encertada puntualització, referida al seu aprofitament, la trobem a G. FELIU I MONFORT, «L'estudi social dels capbreus com a font per a la història agrària. L'exemple de Palau d'Anglesola», dins *Ier Col·loqui d'Història Agrària*, València 1983, pp. 213-228.

- ¹⁴ A tall d'exemple, cfr. S. PARÉS, «Reminiscencias feudales en un «capbreu» del segle XVII», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), II (1950), pp. 275-295; B. Guasp Gelabert, «Antiguas parroquias de Mallorca en el 'Capbreu d'en Manresa'», *Analecta Sacra Tarraconensis* (Barcelona), XXIX (1956), pp. 49-78; M. SEGRET i M. RIU, «Una villa señorial catalana en el siglo XV: Sant Llorenç de Morunys», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), VI (1969), pp. 345-409; M. RIU, «Els capbreus, font important per a la història socio-econòmica dels senyorius laics i eclesiàstics: dos exemples catalans del segle XVII, referents al monestir cistercenc de Santa Maria de Montbenet (berga)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), V (1977), pp. 103-128; D. GUASCH I DALMAU, *Els Durfort senyors del Baix Llobregat al segle XIII*, Barcelona 1984; J. M. Marquès, «Volibi d'Onyar a través del capbreu d'en Ramon Molars», *Estudis d'Història Agrària* (Barcelona), 5 (1985), pp. 27-52, i T. PALET i M. ROMERO, *Capbreu de la Baronia d'Entença (segle XIV)*, Tarragona 1987.
- ¹⁵ Cfr. L. PAGAROLAS i SABATÉ, «La documentació notarial i l'Onomàstica», dins *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, III, Abadia de Montserrat, 1988, pp. 5-19.
- ¹⁶ La utilització d'aquesta tipologia documental ha estat sempre, amb preferència, subsidiària i complementària. A França, l'han emprat autors com P. Goubert, A. Zink o R. Mandrou. Per al nostre país, és imprescindible la consulta d'obres fonamentals en el camp de la història agrària, d'entre les quals ressenyem: J. CODINA, *El delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida dels segles XVI al XX*, Barcelona 1971; M. DURAN i PUJOL, *Renda i producció agrària (segles XVI-XVIII) a Catalunya: l'Alt Urgell, el Tarragonès, la Conca de Barberà, el Baix Empordà*, 3 vols., Universitat Autònoma de Barcelona 1984 (tesi doctoral inèdita, en curs de publicació); LI FERRER i ALÒS, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*, Abadia de Montserrat 1987; E. TELLO, *Pagesos menestrals i rendistes. Cervera i la Segarra en l'arrencada industrial catalana (1702-1861)*, 4 vols., Abadia de Montserrat, 1987-1988, i E. SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Barcelona 1988, tesi doctoral fonamental, que recull tota la bibliografia d'interès sobre aquestes qüestions d'història agrària. A nivell estatal, no cal recordar que hom ha de repassar, com en els altres capítols, sobretot les *Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*; en aquest cas, l'article de J. Tilves Diz.
- ¹⁷ Sobre els sistemes de contractació agrària, existeix una bibliografia abundant, per bé que, de vegades, no prou rigorosa. Sempre en el seu vessant jurídic, quant a l'emfiteusi, tenim, per exemple, J. MARTRAS, *Tratado de los laudemios de Cataluña*, Barcelona 1858; J. CAMA Y CIRÉS, *El contrato enfiteutico en Cataluña conocido con los nombres de censo o establecimiento*, La Bisbal 1889; A. CORBELLÀ, *Historia jurídica de las diferentes especies de censos*, Madrid 1892; G. A. TELL Y LAFONT, «Enfiteusis», dins *Estudis de Dret Català*, Barcelona 1918, pp. 209-251; A. MAJANÉ, *La redempció dels censos enfiteutics a Catalunya*, Barcelona 1936; A. BORRELL Y MACIÀ, *Los censos enfiteuticos en Cataluña*, Barcelona 1948; R. NOGUERA, «De la enfiteusis a la enfiteusis», *Anales de la Academia Matritense del Notariado* (Madrid), V (1950), pp. 151-274. Sobre la rabassa morta, cfr. V. SANTAMARÍA, *La rabassa morta y el deshaucio aplicado a la misma*, Barcelona 1878; F. MASPONS i ANGLASELL, «La rabassa morta», dins *Estudis de Dret Català*, Barcelona 1918, pp. 155-208; A. MIRAMBELL, *L'emfiteusi en el dret*

civil català, Universitat de Barcelona 1981 (tesi doctoral inèdita); M. PESET, *Dos ensayos sobre la tierra*, Madrid 1982, i J. M. PONS I GURI, «Entre l'emfiteusi i el feudalisme. (Els reculls de dret gironins)», *Estudi General* (Girona), 5-6 (1985-1986), pp. 411-418. Enjondre, sobre els contractes de parceria i masoveria, cfr., especialment, J. MARTÍ MIRALLES, *La qüestió de la parceria*, Barcelona 1904; J. CALLÍS MARQUET, *Variedades del contrato de aparceria en las comarcas de la provincia de Barcelona*, Vic 1951; E. CASAS MERCADÉ, *La aparcerías y sus problemas*, Barcelona 1956, i F. MASPONS I ANGLASELL, «El contracte de masoveria», dins *Miscel·lània Borrell i Soler*, Barcelona 1962, pp. 247-260.

- ¹⁸ Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pág. 21, on recull la més significativa bibliografia francesa, amb autors com E. Le Roy Ladurie, A. Zink, L. Merle, G. Debien o el mateix P. Vilar. Sobre els grans arrendaments, cita especialment J. Meuvret. De la nostra bibliografia, ara en el vessant històric, ressenyem els treballs de J. M. TORRAS I RIBÉ, «Evolución de las cláusulas de los contratos de 'rabassa morta' en una propiedad de la comarca de Anoia», *Hispania* (Madrid), XXXVI (1976), pp. 663-690; M. Caminal (i d'altres) «Moviment de l'ingrés senyorial a Catalunya (1770-1835). Els arrendaments de la casa de Medinaceli», *Recerques* (Barcelona), 8 (1978), pp. 51-72; R. PLANES I ALBETS, «Sistemes d'explotació agrícola indirecta al segle XVIII. Alguns resultats d'un sondeig als protocols de Solsona», dins *Actes. Primer Congrés*, op. cit., I, pp. 371-379; J. ANDREU I SUGRANYES, «Propietat i relacions socials a l'agricultura de Reus: segles XVIII i XIX», *Manuscrits* (Bellaterra), 2 (XII, 1985) pp. 67-113, on fa algunes consideracions sobre «la utilització exhaustiva i de vegades un xic esbojarrada i abusiva» dels protocols notariais per part dels historiadors, els quals, segons l'autor, han oblidat dues premisses bàsiques: el grau de representativitat que contenen i el de subjectivitat que es manifesta en aquest tipus de documents; E. BADOSA I COLL, *Explotació agrícola i contractes de conreu (1670-1840). Les finques del clergat de Barcelona*, Barcelona 1985; LI. FERRER I ALÒS, «L'evolució del contracte de rabassa morta al Bages, els segles XVIII i XIX», *Miscel·lània d'estudis Bagencs* (Manresa), 2 (1985), pp. 13-25. Darrerament, la revista *Estudis d'Història Agrària* ha dedicat el seu volum núm. 7 a publicar els treballs presentats al seminari celebrat el desembre del 1986, a la Ciutat de Mallorca, sobre «Emfiteusis i censos agraris a l'Estat espanyol». D'entre els articles que abraça, fem menció especial dels excel·lents treballs de M. PESET, «L'emfiteusi al regne de València. Una anàlisi jurídica», pp. 99-126, i d'E. SERRA I PUIG, «Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya», pp. 127-138.

- ¹⁹ Sobre la figura del censal, la poca bibliografia existent és eminentment jurídica. Cfr., principalment, R. M. ROCA SASTRE, *Derecho hipotecario*, IV, Barcelona 1979, pp. 747 i ss; A. GARCÍA SANZ, «El censal», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (Castellón), XXXVII (1961), pp. 280-311, i del mateix autor «Origen y fin del fuero de las pensiones censales a sueldo por libra», *Ausa* (Vic), 38 (1961), pp. 125-130.

- ²⁰ Respecte d'aquesta institució jurídica, cfr. S. PARÉS, «Venta a carta de gracia en Cataluña. Estudio de derecho civil catalán», *Revista Jurídica de Cataluña* (Barcelona), XVI (1910), pp. 435-453, 489-509 i 563-567, i XVII (1911), pp. 29-36 i 67-81.

- ²¹ Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 20-21, on cita la principal bibliografia francesa sobre la qüestió, amb autors com P. Goubert, N. Lemaître, B.

Schnapper, J. P. Poisson, M. Lacave i M. Michaud. Quant a la nostra bibliografia, en el vessant històric, cfr. J. J. VIDAL, «La problemática de los censales y su incidencia en las germanías (1521-1523)», *Mayurka* (Palma de Mallorca), 15 (1975); R. García Cárcel, «Los censales y su repercusión en las Germanías», dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, III, Valencia, 1976, pp. 133-142, i J. U. GÓMEZ ÁLVAREZ, «El censo redimible y al quitar: un mecanismo real de transferencia de la propiedad», *Estudis* (València), 6 (1977), pp. 5-25. Però, sobretot, cfr. els tres excel·lents treballs apareguts més recentment: Ll. FERRER I ALÒS, «Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (segle XVIII)», *Estudis d'Història Agrària* (Barcelona), 4 (1983), pp. 101-128; M. PESET i V. GRAULLERA, «Els censals i la propietat de la terra al segle XVIII valencià», *Recerques* (Barcelona), 18 (1986), pp. 107-138, i E. TELLO, «La utilització del censal a la Segarra del setcents: crèdit rural i explotació usurària», *Recerques* (Barcelona), 18 (1986), pp. 47-71.

- ²² Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pàg. 14, on fa, en nota, un repàs de les tesis franceses, amb la descripció del vessant per al qual ha emprat la documentació notarial. Per al nostre país, cfr., principalment, J. CODINA, «L'alimentació humana a l'Hospitalet de Llobregat durant el segle XVII», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), IV (1974), pp. 271-296; Ll. FERRER I ALÒS, «Pagesia i sistema de transmissió de béns al Bages en el segle XVIII», dins *Actes. Primer Congrés*, op. cit., I, pp. 361-369, on fa interessants consideracions al voltant dels testaments i dels capítols matrimonials.

- ²³ Cfr. V. VÁZQUEZ DE PRADA, «Protocolos notariales e historia económica: crédito, comercio, industria», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., II, pp. 189-218. A tall d'exemple, com a estudi recent elaborat amb documentació notarial, ressenyem A. MUSET I PONS, *Indústria dispersa i protoindústria a la Catalunya del segle XVIII. El cas d'Esparreguera i Olesa de Montserrat*, Universitat de Barcelona, 1987 (tesi de llicenciatura inèdita). (Cfr. *Pedralbes* (Barcelona), 7 (1987), pp. 263-266).

- ²⁴ Per bé que és referit a l'època baix-medieval, és imprescindible l'interessant article de J. BAUCELLS I REIG, «L'estament dels aprenents dels segles XIII i XVI, segons els contractes noterials de Barcelona», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), VI (1978), pp. 85-142.

- ²⁵ La bibliografia sobre aquesta qüestió dels contractes d'obres és, realment, molt extensa. El senyor Josep M. Madurell i Marimon, antic arxiver de protocols de Barcelona i la labor del qual no ha estat encara prou valorada ni menys oficialment reconeguda, a través de gairebé mig segle de dedicació exclusiva a la documentació notarial, donà a conèixer una quantitat ingent d'aquests fons, en molts i variats articles. Remetem, en tot cas, al capítol «Cultura, art i religió», on ressenyem els principals treballs de contractes que s'inscriuen dins la història de l'art. Apuntem, ara, només tres estudis, que ens semblen prou significatius, per bé que cadascun d'ells presenti un diferent plantejament i utilitat: J. M. MADURELL MARIMÓN, «Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura (siglos XIV-XVI)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), I (1948), pp. 105-199; P. VILAR, «Dans Barcelone, au XVIIIe, siècle. Transformations économiques, élan urbain et mouvement des salaires dans le bâtiment», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), II (1950), pp. 7-51, i M. ARRANZ HERRERO,

Los profesionales de la construcción en la Barcelona del siglo XVIII, Universitat de Barcelona, 1979 (tesi doctoral inèdita).

- ²⁶ Remetem, igualment, al capítol de «Cultura, art i religió».
- ²⁷ Cfr., per exemple, J. M. MADURELL MARIMÓN, «Antiguas construcciones de naves (1316-1740). Repertorio histórico-monumental», *Hispania* (Madrid), 108 (1968), pp. 159-196. Del mateix autor, *El paper a les terres catalanes*, 2 vols., Barcelona 1972; *Guardamassilers i guardamassils*, Barcelona 1972, i «Fargues, martinets i clavaó», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Gerona), XXI (1972-1973), pp. 171-275. Cfr. també V. VÁZQUEZ DE PRADA, «Aportación al estudio de la siderurgia catalana (siglos XVI-XVII)», dins *Homenaje al Dr. D. Juan Reglá Campistol*, I, Valencia 1975, pp. 665-673.
- ²⁸ Sobre els Oficis d'Hipoteques, cfr. M. LÓPEZ, «Una nueva fuente para la historia de Barcelona: el Registro de Hipotecas», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), IV (1974), pp. 345-363; M. LÓPEZ i M. TATJER, «Observaciones sobre la historia de los Oficis de Hipotecas en Cataluña (1768-1861)», *Revista Crítica de Derecho Inmobiliario* (Madrid), LX (1984), núm. 560, pp. 131-150, i de les mateixes autores *Inventari dels Oficis i Comptaduries d'Hipoteques de Catalunya*, I, Barcelona 1985.
- ²⁹ Respecte de la Qüestió dels orígens de la industrialització a Catalunya, mitjançant l'estudi dels protocols, cfr. R. ALIER, «La fàbrica d'indianes de la família Canals», *Recerques* (Barcelona), 4 (1974), pp. 19-57; A. SÁNCHEZ SUÁREZ, *Los fabricantes de indianas de Barcelona a finales del siglo XVIII y principios del XIX: la familia Rull*, Universidad de Barcelona, 1981 (tesi de llicenciatura inèdita), i J. TORRAS ELÍAS, «Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada (1726-1765)», *Recerques* (Barcelona), 19 (1987), pp. 145-160.
- ³⁰ La bibliografia sobre gremis i corporacions d'oficis és també molt diversa, per bé que no sempre gaudeix del mateix rigor científic. Ressenyem només uns quants treballs, que poden esdevenir model del diferent tractament i divers aprofitament de la documentació notarial per a aquest camp: J. A. ARTÍS i J. B. SOLER VICENS, *Apuntes históricos sobre la cofradía de Santa Marta de «Hostalés i Tabernés»*, Barcelona 1945; P. MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la Revolución Industrial*, Madrid 1970; R. JORDI GONZÁLEZ, *Relaciones de los boticarios catalanes con las instituciones centrales*, Barcelona 1971, i M. T. RODRIGO i CAMPAMÀ, *El col·legi de corredors d'orella de Barcelona al segle XVIII*, Universitat de Barcelona, 1986 (tesi de llicenciatura inèdita), autora que ha emprat, preferentment, documentació notarial privada. (Cfr. *Pedralbes* (Barcelona), 6 (1986), pp. 245-251).
- ³¹ L'any 1979 es dictà, al Col·legi de Notaris de Barcelona, un cicle de conferències sobre «La Institución Notarial y Metodología Aplicada a los Archivos de Protocolos». Desitjo fer esment de la del professor Carlos Matínez Shaw, titulada «El comercio marítimo de Cataluña en la Edad Moderna, a través de los Archivos de protocolos», encara inèdita, el fil conductor de la qual he seguit en aquest capítol. Cfr., així mateix, A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 12-23, on destaca el caire dels protocols com a font de substitució dels fons comercials, duaners i portuaris, i relaciona, en nota, la bibliografia europea més significativa sobre el gran i el petit comerç: P. Deyon, S. E. Astrom, G. Lohmann Villena, F.

Bayard, R. Gascon, Ch. Charrière, P. Goubert i A. Poitrineau. Finalment, cal fer esment dels treballs següents: E. GIRALT RAVENTÓS i J. NADAL, «Sources barcelonaises pour l'histoire de la marine et de l'économie maritime», dins *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Paris 1962, pp. 207-225; V. ÁLVAREZ PANTOJA, «Las escrituras notariales: una fuente para la historia americanista», *Archivo Hispalense* (Sevilla), 207-208 (1985), pp. 303-312. Per bé que referit al període medieval, cfr. R. CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Estudio tipológico de la documentación comercial y financiera medieval: fuentes del Archivo de la Corona de Aragón*, Valencia 1981.

- ³² La bibliografia sobre les comandes i les societats mercantils és força important i fa referència, preferentment, a l'època medieval. Cal repassar les obres d'autors com A. E. Sayous, A. García Sanz, J. M. Madurell, N. Coll, R. Noguera de Guzmán, J. Martínez Gijón, C. Carrère o M. Gual Camarena. Com a treballs fonamentals per a la qüestió i més recents, ressenyem J. M. MADURELL MARIMÓN Y A. GARCÍA SANZ, *Comandas comerciales barcelonesas en la Baja Edad Media*, Barcelona 1973, i dels mateixos autors *Societats Mercantils Medievales a Barcelona*, 2 vols., Barcelona 1986, obra que recull la bibliografia sobre la qüestió.
- ³³ Com ens recorda el professor C. Martínez Shaw, fins al present, aquesta documentació ha estat poc utilitzada. Se li ha donat un paper de font subsidiària, sobretot per a completar els fonts comptables de les companyies. Com a exemples, ens dóna els treballs de P. Vilar, P. Molas i Ribalta, R. Grau, R. Aliet, o les tesis de B. Gómez Elortegui, M. López Izquierdo, M. L. López Clúa, S. Oliver Juan o M. Prat i Canals.
- ³⁴ Respecte dels documents d'assegurança, la bibliografia és, fonamentalment, medieval, època en què abunden en els fons de protocols els llibres especials d'aquests tipus de contracte. En el vessant jurídic, cal tenir en compte, entre d'altres, els treballs d'E. Bensa, R. Cafiero, G. Cassandro, L. García Bravo, J. J. Garrido, D. Gioffrè, J. Heers, F. Melis, etc. Tanmateix, l'obra clau és la d'A. GARCÍA i M. T. FERRER, *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*, 2 vols., Barcelona 1983, que, juntament amb la dedicada a comandes i els volums de societats mercantils, forma una trilogia ben definida. Aquest treball, a més, recull tota la bibliografia que pot interessar a l'investigador.
- ³⁵ L'aprofitament històric d'aquesta tipologia documental queda ben palesa, en el camp de la historiografia catalana, sobretot pels treballs d'A. DURAN I SANPERE, *Ordinacions de seguretats de navilis i altres fustes, 1435-1436*, Barcelona 1953; J. M. MADURELL MARIMÓN, «Los seguros de vida esclavos en Barcelona (1453-1523). Documentos para su estudio», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), XXV (1955), pp. 123-188; «Los antiguos seguros de vida en Barcelona (1427-1764)», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), XXXI (1958), pp. 889-1134; «Los seguros marítimos y el comercio con las islas de Madera y Canarias (1495-1506). Documentos para su historia», *Anuario de Estudios Atlánticos* (Madrid), 5 (1959), pp. 485-567, i «El riesgo del rescate en los antiguos contratos de seguros de vida (1525-1609). Contribución a su estudio», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), XLII (1972), pp. 609-636; i M. J. PELÁEZ, *Las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516, a través de los contratos de seguro marítimo*, Madrid 1978; *Tres estudios de historia del derecho marítimo catalán en su proyección italiana*, Barcelona 1980. Finalment, anotem la

tesi doctoral d'aquest darrer autor, *Los contratos de seguro marítimo en el espacio comercial catalano-italiano desde 1472 a 1516*, Barcelona 1981.

- ³⁶ Cfr., per exemple, P. Bonassie, «Contrats d'affrètement et commerce maritime à Barcelone au XVIIe siècle», *Revue d'histoire Economique et Sociale* (Paris), XXXV (1957), pp. 255-265.
- ³⁷ Per a les Escribanies de Marina és imprescindible l'obra de F. de P. COLLEDEFORN LLADÓ, *Historial de los Gremios de Mar en Barcelona (1750-1865)*, Barcelona 1951. Cfr., així mateix, J. LLOVET, *Constructors navals a l'ex-província de Mataró*, Mataró 1971, i del mateix autor *La matrícula de mar i la província de Marina de Mataró al segle XVIII*, Mataró 1980. Voldria fer-me ressò, en aquesta nota, de la ingent bibliografia que, sobretot en els darrers anys, s'ha anat conformant al voltant d'un tema que ha esdevingut puntal dins la historiografia catalana, el comerç marítim. Evidentment, m'és impossible de reproduir tota bibliografia existent, basada en documentació notarial. Apuntem només els treballs que, dins l'àmbit català, ens han semblat fonamentals i que són referits a quatre autors: E. GIRALT RAVENTÓS, *El comercio marítimo de Barcelona entre 1630 y 1665. Hombres, técnicas y direcciones del tráfico*, Universidad del Barcelona, 1957 (tesi doctoral inèdita); C. MARTÍNEZ SHAW, «El comercio marítimo de Barcelona, 1675-1712. Aproximación a partir de las escrituras de seguros», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), VI (1978), pp. 287-310; «Construcción naval y capital mercantil: Mataró, 1690-1709», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), VIII (1980), pp. 223-236, i *Cataluña en la carrera de las Indias, 1680-1756*, Barcelona 1981; J. M. OLIVA MELGAR, *Cataluña y el comercio privilegiado con América en el siglo XVIII. La Real Compañía de Comercio de Barcelona a Indias*, Barcelona 1987; i J. M. DELGADO RIBAS, *La flota catalana en el comercio libre (1778-1804): un caso de acumulación previa*, Universitat de Barcelona 1977 (tesi de llicenciatura inèdita); *Cataluña y el sistema de libre comercio (1778-1818). Una reflexión sobre las raíces del reformismo borbónico*, Universitat de Barcelona, 1981 (tesi doctoral inèdita), i «El impacto de las crisis coloniales en la economía catalana», 1787-1807, dins *La Economía española al final del Antiguo Régimen*, III, Madrid 1982, pp. 99-169.
- ³⁸ A tall d'exemple, cfr. el treball de J. JACOB CALVO, *Un sector de la burguesia catalana del siglo XVIII: los comerciantes matriculados*, Universidad de Barcelona 1969 (tesi de llicenciatura inèdita).
- ³⁹ Cfr. P. MOLAS I RIBALTA, «Els arrendaments públics a la Barcelona del set-cents», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* (Barcelona), VI (1971), pp. 89-107.
- ⁴⁰ Cfr. J. Meyer, «L'apport notarial à l'histoire sociale de l'époque moderne en Europe», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., I, pp.33-73. Així mateix, A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 11-12, on es fa ressò de la transcendència d'aquesta tipologia documental per a la història social urbana i, en particular, per a l'estudi de les èlites, malgrat que aquest grup hagi pogut generar altra documentació més pròpia. Per al primer cas, cita les obres de P. Goubert, B. Benassar, P. Deyon, M. Coutourier, M. El Kordi, R. Pike i M. Garden, el qual jerarquitzava les fonts de protocols per aquest ordre d'importància per a la història urbana: capítols matrimonials, testaments, contractes d'aprenentatge, inventaris i escriptures de venda. Per al segon cas més particular, de coneixement de la sociologia del notables i dels grups urbans dominants, cita R. Mousnier, P. Goubert, J. Meyer, P. Durand i

J. P. Gutton. Referits al nostre país, ressenyem, a continuació, aquells treballs en els quals la utilització de la documentació notarial ha estat important, evidentment dins l'àrea temàtica de la història social: A. G. AMEZUA MAYO, *La vida privada española en el protocolo notarial*, Madrid 1950; J. M. TORRAS RIBÉ, *L'evolució social i econòmica d'una família catalana a l'Antic Règim. Els Padró d'Igualada (1642-1862)*, Barcelona 1976; R. FERNÁNDEZ DÍAZ, «Los protocolos notariales y el estudio de la burguesía barcelonesa del siglo XVIII», *Estudios Históricos i Documentos dels Arxius de Protocols* (Barcelona), VIII (1980), pp. 253-274; *La burguesía comercial barcelonesa en el siglo XVIII*, Estudi General de Lleida, 1987 (tesi doctoral inèdita); C. E. BENCOMO MORA, *La familia Milans. Comercio y nobleza en la Cataluña del siglo XVIII*, Universitat de Barcelona 1983 (tesi de llicenciatura inèdita), i J. S. AMELANG, *La formación de una clase dirigente. Barcelona: 1490-1714*, Barcelona 1986.

- 41 Sobre els capítols matrimonials existeix una abundosa bibliografia, eminentment de càire jurídic. Cfr., sobretot, J. P. FONTANELLA, *Tractatus de pactis nuptialibus sive de capitulis matrimonialibus*, 2 vols., Lugdunum 1667; J. COMES, *Viridarium artis notariatus*, 2 vols., Gerundae, 1704-1706, I, pp. 206-236, i II, pp. 273-314 (hi ha traducció, *Tratado teórico-práctico del arte de notaría*, 2 toms, Barcelona, 1826); V. GIBERT, *Teórica del arte de notaría o manual de escribanos*, Barcelona 1844 (2ª ed.), pp. 89-101; V. SANTAMARÍA, *Las capitulaciones matrimoniales y la hipoteca por razón de dote*, Barcelona 1878; J. FAUS, «Els capítols matrimonial a la comarca de Guissona (Catalunya segriana)», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), XIII (1907), pp. 201-233, 287-297, 313-347, 379-405 i 599-601; F. de P. MASPONS I ANGLASELL, *Tractat dels pactes nupcials o capítols matrimonials, que escrigué Joan Pere Fontanella*, Barcelona 1916; *Nostre dret familiar*, Barcelona, s.a., i «Els capítols matrimonials o la vida jurídica catalana», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), XXIX (1923), pp. 207-222; G. M. BROCA, *Historia del Derecho de Cataluña, especialmente del civil*, Barcelona 1918, pp. 682-874; P. de la FUENTE Y PERTEGAZ, *Los heredamientos capitulares en Cataluña*, Madrid 1921; J. Morell, «Els capítols matrimonials», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), XLI (1935), pp. 395-417; J. SANS Y FONT, «Sobre revocabilidad de capitulos matrimoniales», *La Notaría* (Barcelona), LXXX (1945), pp. 361-362, i «Del esponsalicio o 'escreix'», *La Notaría* (Barcelona), LXXXIII (1948), pp. 125-131; i els treballs de J. LALINDE ABADÍA, «La problemática histórica del heredamiento», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), XXXI (1961), pp. 195-233; *La dote y sus privilegios en el derecho catalán*, Barcelona 1962; «Los pactos matrimoniales catalanes», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid), XXXIII (1963), pp. 133-266, i *Capitulaciones y donaciones matrimoniales en el derecho catalán*, Barcelona 1965.
- 42 Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 16-18, on fa notar que la preferència dels historiadors francesos devers els capítols és motivada, en part, per l'abundància i la representativitat que aquesta tipologia té en el país veí, amb percentatges que ultrapassen amb escreix el 50 i, fins i tot, el 70 per cent de capítols per matrimonis celebrats. En nota, cita els principals autors que han emprat els capítols, com A. Daumard, F. Furet, R. Mousnier, J. Y. Tirit, J. P. Poussou, J. Lelievre, J. Lafon, E. Dravasa, M. Garden, P. Arsac, J. Vincent, etc.
- 43 Cfr., per exemple, J. C. MAIXÉ ALTÉS, «Parentesco y relaciones sociales en el seno de la burguesía barcelonesa. Los extranjeros en la Barcelona de los siglos XVII y XVIII», *Manuscrits* (Bellaterra), 6 (XII, 1987), pp. 151-179.

- ⁴⁴ Sobre els testament existeix, a l'igual que respecte dels capítols, una rica bibliografia, eminentment també en l'aspecte jurídic. Cfr., principalment, J. COMES, *Viridarium artis notariatus*, 2 vols., Gerundae, 1704-1706, I, pàgs 350-436, o II, pp. 473-520; T. FONTOVA I ESTEVA, *La llegítima dels fills a Catalunya*, dins *Estudis de Dret Català*, Barcelona 1918, pp. 466-480; P. CLARET, «La llegítima dels descendents a Catalunya», *Revista Jurídica de Catalunya* (Barcelona), XLI (1935), pp. 387-394; B. de TERRATEIG, «El principio religioso en los antiguos testamentos valencianos», *Saitabi* (Valencia), III (1945), pàgs. 1-13, 77-95 i 158-179; M. F. de CERDÀ, «Derecho de la legítima de los descendientes en Cataluña», *Revista Jurídica de Cataluña* (Barcelona), XLVI (1948), pp. 31-52; *Miscel·lània Borrell i Soler*, Barcelona, 1962, pp. 1-9; J. M. PONS GURI, «El testamento parroquial gerundense en el siglo XIV», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Gerona), 16 (1963), pp. 185-199; *Estudios sobre la legítima catalana*, Universidad de Barcelona 1973; M. E. ROCA I TRIAS, *Natura i contingut de la llegítima en el dret civil català*, Barcelona 1975, i A. M. UDINA I ABELLÓ, *La successió testada a la Catalunya altomedieval*, Barcelona 1984.
- ⁴⁵ Per bé que és referit al segle XIII, cfr. l'interessant treball de la professora I. OLLICH, *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*, Vic 1988, o les obres d'I. TERRADAS, *El món històric de les masies. Conjectures generals i casos particulars*, Barcelona 1984, i *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i desordre conservadors a la muntanya catalana*, Abadia de Montserrat, 1987.
- ⁴⁶ Cfr. J. M. MADURELL MARIMÓN, «Las actas notariales certificatorias de la exhibición de antiguos nobiliarios», *La Notaría* (Barcelona), LXXXI (1946), pp. 292-328; «La genealogía y la heráldica en los antiguos protocolos notariales», dins *I Congreso Ibero-americano de Archivos, Bibliotecas y Propiedad Intelectual*, Barcelona 1952, pp. 430-431; M. de Riquer, *Quinze generacions d'una família catalana*, Barcelona 1979; L. PAGAROLAS I SABATÉ, *L'aristocràcia al Baix Camp. El llinatge Torrell, Folc i Nicolau (1484-1984)*, Reus 1984, i *Els Gimbernats i el Cambrils del segle XVIII*, Cambrils 1985. Sobre aquestes qüestions relacionades amb la família i la idea de la mort a través dels testaments, podeu veure, així mateix, els dossiers de la revista *l'Avenç*, núm. 66 (XII, 1983), «La família catalana, segles, XV-XVII», i núm. 78 (I, 1985), «La mort a l'Antic Règim».
- ⁴⁷ Cal dir que, a Catalunya, el cònjuge supervivent, en general, no té dret a successió forçosa en el patrimoni del premort. La vídua només té dret a l'any de plor i, si és pobra, a la quarta marital. L'any de plor és el dret de la vídua d'ésser alimentada durant el primer any de viudetat, mentre no es torni a casar. La quarta marital és la quarta part o altra participació menor del patrimoni del marit que la llei atribueix a la vídua pobra.
- ⁴⁸ Aquests beneficis d'inventari es refereixen, de forma especial, a la quarta trebellianica —facultat de què gaudeix el fiduciari de poder percebre una quarta part dels béns deixats pel fideicomitent— i a la quarta falcidia —la quarta part dels béns actius hereditaris que l'hereu té dret a retenir en propietat quan els llegats la sobrepassin—. Però, sobretot i com a característica més pròpia de benefici que rep l'hereu que ordena inventari, tenim l'anomenada separació de patrimonis, per la qual salva l'obligació que tindria, un cop acceptada una herència, en el cas que aquesta es viés superada pels deutes dels creditors i les parts dels legítimaris, de respondre amb

els seus propis béns; perquè, en no haver fet inventari, es podria entendre que havia ocultat o robat part de l'herència.

- 49 Recordem que existien diferents terminis per a la realització dels inventaris: el tutor i el curador, el més aviat possible, ja que no podien administrar abans de formar-lo. L'hereu havia de començar-lo abans del primer mes i acabar-lo abans del tercer mes d'acceptació de l'herència. Finalment, la vídua havia de fer-lo abans dels dos primers mesos de la mort del marit.
- 50 Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 14-15, en les quals sintetitza el valor dels inventaris per a l'estudi de la història rural i la història urbana, tot citant en l'apartat erudit les referències bibliogràfiques d'autors francesos. De la història rural, ja hem fet esment en la nota 22. De la urbana, cita P. Goubert, B. Benassar, M. Coutourier, M. Garden, J. Heers, A. Daumard i F. Furet, i G. Paquet i J. P. Wallot. Per al nostre país, cfr., principalment, P. LÓPEZ GUALLAR, *Una aproximación a la sociedad barcelonesa del siglo XVIII: la vivienda urbana a través de los inventarios notariales*, Universidad de Barcelona, 1974 (tesi de llicenciatura inèdita), i L. CASTAÑEDA, *Niveles de vida material en Barcelona a finales del siglo XVIII*, Universidad Autónoma de Barcelona, 1984 (tesi de llicenciatura inèdita). Es pot veure una síntesi d'aquesta tesina a L. CASTAÑEDA PEIRÓN, «Ensayo metodológico sobre los inventarios post-mortem en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794», dins *Actes. Primer Congrés*, op. cit., I, pp. 757-769. Com a exemple d'utilització socio-artística, cfr. M. J. SUREDA BERNÁ, *Una aproximación al estudio del consumo artístico en la Barcelona de finales del XVIII*, Universidad de Barcelona 1984 (tesi de llicenciatura inèdita). (Cfr. *Pedralbes* (Barcelona), 5 (1985), pp. 133-146). Finalment, cal ressenyar l'article de N. SALES, «Inventaris port-mortem», *L'Avenç* (Barcelona), 92 (IV, 1986), pp. 54-57.
- 51 Cfr. M. VOVELLE, «Minutes notariales et histoire des cultures et des mentalités», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., II, pp. 9-26.
- 52 Cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación* op. cit., pp. 18-19. Recull i comenta, a peu de pàgina, les obres dels principals autors francesos, tot i assenyalant les conclusions bàsiques de les seves recerques, sobretot quant als canvis de la pietat barroca, reflectits en la desaparició de les invocacions i disposicions religioses en els testaments, a partir de mitjan segle XVIII. Així, cita autors com F. Lebrun, V. Vovelle, Ph. Ariès, P. Chaunu, M. Foisils i J. Meyer. En el que pertoca a la nostra bibliografia, cfr. R. GARCÍA CÁRCEL, «La muerte en la Barcelona del Antiguo Régimen. Aproximación metodológica», dins *Actas del II coloquio*, op. cit., II, pp. 115-124; P. MOLAS RIBALTA, «Religiosidad y cultura en Mataró. Nobles y comerciantes en el siglo XVIII», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., pp. 95-114, i O. LÓPEZ I MIGUEL, *Actituds col·lectives davant la mort i discurs testamentari al Mataró del segle XVIII*, Barcelona 1987.
- 53 Cfr. A. *La documentación*, op. cit., pp. 15-16. Com en tot l'article, cita en nota les obres franceses fonamentals d'H. Martin, J. Meyer, B. Benassar i P. Goubert. Cfr., així mateix, E. MOREU-REY, «Sociología del libro a Barcelona al segle XVIII», *Estudios Históricos i Documentos dels Arxius de Protocols* (Barcelona), VIII (1980), pp. 275-303, i F. X. BURGOS i M. PEÑA, «Imprenta y negocio del libro en la Barcelona del siglo XVIII. La casa Piferrer», *Manuscrits* (Bellaterra), 6 (XII, 1987), pp. 181-216.

- ⁵⁴ La bibliografia elaborada a partir d'aquestes tipologies documentals és realment quantiosa. Citem només algunes de les obres fonamentals: R. CARRERAS VALLS, *El llibre a Catalunya, 1338-1590*, Barcelona 1936; J. M. MADURELL MARIMÓN, «Algunas antiguas ediciones barcelonesas de libros (1502-1704)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), XXIV (1951-1952), pp. 133-172, i del mateix autor en col·laboració amb J. RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona 1955. Cfr., a més, l'article de F. X. Burgos i M. Peña citat en la nota anterior. Cal afegir que l'analfabetisme ha estat estudiat partint de documentació eminentment privada, especialment capítols matrimonials i testaments. Així ho ha fet, per exemple, M. VENTURA I MUNNÉ, *Lletrats i il·letrats en una ciutat de la Catalunya Moderna: Mataró, 1750-1800*, Universitat de Barcelona 1985 (tesi de llicenciatura inèdita). (Cfr. també l'article de la mateixa autora «El nivell d'alfabetització de la població de Mataró a mitjan del segle XVIII», dins *Actes. Primer Congrés*, op. cit., II, pp. 666-675.
- ⁵⁵ Ens és materialment impossible de donar cabuda en aquesta nota a tot la bibliografia relativa a història de l'art, que ha utilitzat preferentment protocols notariais; ni tan sols podem apropar-nos de manera realment vàlida a ella. Citem, a continuació, algunes obres dels nostres autors més representatius: J. M. MADURELL MARIMÓN, *Pedro Nuyes y Enrique Fernandes, pintores de retablos*, Barcelona 1944; *El arte en la comarca alta de Urgel*, Barcelona 1946; *El pintor Lluís Borrassà*, 3 vols., Barcelona 1949-1952; *L'art antic del Maresme, Mataró 1970* i un llarg etcètera d'obres del mateix autor; S. ALCOLEA, *La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII*, 2 vols., Barcelona 1959-1962, i «Sobre 'argenteres' barceloneses de los siglos XVII i XVIII», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), VI (1978), pàgs. 257-271, i A. PÉREZ SANTAMARÍA, *Escultura barroca a Catalunya*, Lleida 1988.
- ⁵⁶ Cal dir que, actualment, està en curs d'elaboració un inventari dels fons notariais que es troben repartits per diferents institucions de la ciutat de Barcelona, sobretot per les que acabem d'esmentar. Aquest inventari completarà, doncs, el de l'Arxiu Històric de Protocols de l'Il·lustre Col·legi de Notaris de Barcelona. La iniciativa és a càrrec de la Fundació Noguera.
- ⁵⁷ Evidentment, sense ànim d'ésser exhaustius i a més de l'article de la M. Mitjà citat en la nota 3, ressenyem F. de P. SOLÀ, «El original del proceso para la canonización de San Ignacio de Loyola, celebrado en Barcelona, Manresa y Montserrat», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), I (1948), pp. 9-40, i «Manuscritos tridentinos en el Archivo de Protocolos de Barcelona», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos* (Barcelona), III (1955), pp. 7-70; J. M. MADURELL MARIMÓN, «Testamentos e inventarios episcopales», *Analecía Sacra Tarraconensis* (Barcelona), XXXIV (1961), pp. 103-140 i 305-340. Altre cop cal repassar la ingent bibliografia del Sr. J. M. Madurell, especialment, en aquest cas, els articles sobre concilis provincials tarraconins i d'altres.
- ⁵⁸ He defugit, de forma expressa, en les pàgines precedents d'entrar en valoracions personals sobre qüestions com el grau de representativitat, objectivitat, veracitat, adequació o suficiència de la documentació notarial —font que neix amb una finalitat concreta de seguretat jurídica preventiva i cautelar—; ni tampoc en disquisicions

sobre el tractament metodològic i la utilització —individual o seriada— de la mateixa per part dels historiadors. Penso que no és el lloc ni el moment per fer-ho. Tanmateix, sobre aquestes qüestions, cfr. A. EIRAS ROEL, *La documentación*, op. cit., pp. 22-27, on explica com potser el gran descobriment de la recent historiografia ha estat, en el terreny metodològic, el de palesar les possibilitats d'aquesta documentació, mercès al seu caire massiu, quantificable i seriable, que permet agrupacions de les dades per raó de nivells sociològics o culturals i facilita comparacions en el temps i en l'espai, i en diferents estrats socials. Afegeix que el mateix volum documental ha forçat a emprar diferents mètodes de sondeig —notaris representatius, anys testimoni, sistemes aleatoris, etc.— i a introduir tècniques informàtiques en el seu tractament. En nota, fa un repàs a la bibliografia espanyola sobre l'ús secundari del document notarial i, finalment, sobre la seva més recent utilització sistemàtica. No obstant això, potser esdevenen més interessants les reflexions que el mateix professor fa en el seu article «La metodología de la investigación histórica sobre documentación notarial; para un estado de la cuestión. Introducción general», dins *Actas del II Coloquio*, op. cit., I, pp. 13-30, en el qual abunda en les idees anteriorment exposades, alhora que es fa nous plantejaments respecte de la polivalència d'aquesta font, de nous camps temàtics d'investigació i mètodes, de la validesa i representativitat de la documentació notarial, etc. En la mateixa línia, cal repassar també la ponència del professor J. MEYER, *L'apport notarial*, op. cit., especialment les pàgines 46-73, on fa notables reflexions sobre la institució notarial, el paper social dels notaris i el document notarial, alhora que defensa l'evidència que la documentació notarial no pot resoldre, per ella mateixa, tots els problemes i que, per tant, cal acudir a una investigació «creuada», és a dir, a un «diàleg entre les fonts». En darrer lloc, cfr. també J. BONO, *Los archivos*, op. cit., pp. 48-54, en les quals fa un seguit de judicis personals sobre la història quantitativa, les seves arrels en el materialisme històric i la seva inscripció dins el marc de la nova Sociologia, dominada per la idea del determinisme del fet social sobre la persona. Al capdavant, aquesta nova concepció metodològica quantitativa o serial, que utilitza conjunts homogenis, els quantifica i els tracta estadísticament, la creu adient per a la història social i econòmica, però no per a la història de les mentalitats. Davant aquesta metodologia, que redueix a valors numèrics els testimonis individualitzadors de les fonts, establint relacions entre les sèries de valors i extraient conclusions com a estricta conseqüència de les dades quantificades, l'autor defensa la metodologia històrica tradicional, que valora el document no per la quantitat, sinó per la qualitat, tot donant-ne un exemple, que palesa alhora, segons l'autor, la riquesa de la mateixa tècnica notarial.

LAUREÀ PAGAROLAS I SABATÉ
Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

Resumen: Como señala el título, el autor realiza un buen ejercicio de presentación de la documentación que se encuentra disponible en estos archivos de protocolos, al tiempo que intenta un ensayo de clasificación de los temas más usuales que se pueden trabajar a partir de dicha documentación.

Summary: As the title points to, the author makes a good exercise of presentation of the documentation that is available on the protocol archives, at the same time that attempts to classify the most usual subjects that the studios could work, starting from the mentioned documentation.

